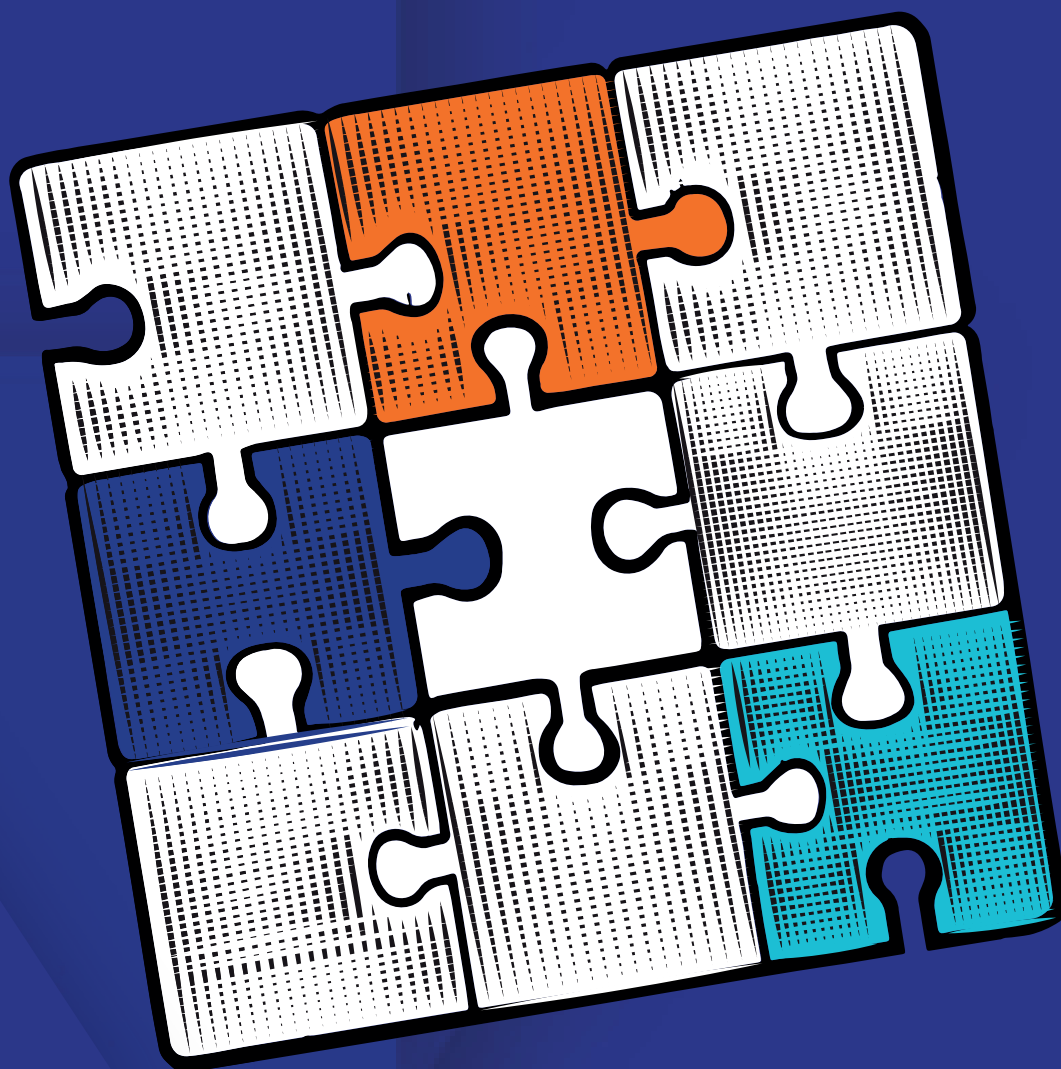

Burgerschap in het funderend onderwijs

DOMEINBESCHRIJVING TEN BEHOEVE VAN PEILINGSONDERZOEK

Burgerschap in het funderend onderwijs

Domeinbeschrijving ten behoeve van
peilingsonderzoek (2026-2027).

Primair onderwijs en speciaal
onderwijs, onderbouw voortgezet
onderwijs en voortgezet speciaal
onderwijs.

November 2024

Verantwoording

2024 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs:

Maaïke Oberink, Annette van der Laan, Hanneke Bartelds

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN

1.8176.802

Inhoudsopgave

Inleiding	5
1. Beoogd curriculum	10
1.1 Wettelijke kaders	10
1.2 Niet-wettelijke kaders.....	13
1.3 Actualisatie: conceptkerndoelen burgerschap 2024.....	13
1.4 Internationale afspraken en Europese kaders.....	15
1.5 Samenvatting	17
2. Uitgevoerd curriculum	18
2.1 Het beoogde curriculum geïnterpreteerd	18
2.1.1 Materialen ter ondersteuning van het vormgeven van burgerschapsonderwijs (SLO)	18
2.1.2 Leermiddelen	20
2.1.3 Kennisbases pabo en tweedegraads lerarenopleidingen	22
2.1.4 Website Expertisepunt Burgerschap	24
2.1.5 Instrumenten: Opbrengsten in kaart brengen	24
2.2 Het uitgevoerde curriculum in de praktijk	25
2.2.1 Schooleigen visie en doelen	26
2.2.2 Burgerschap in het curriculum	27
2.2.3 De school als oefenplaats	28
2.2.4 Verschillen tussen scholen en schoolsoorten	29
3. Geleerd curriculum	31
3.1 Peil.Burgerschap: Einde basisonderwijs (2019-2020)	31
3.2 Peil.Burgerschap: Einde speciaal (basis)onderwijs (2020-2021)	33
3.3 ICCS en de Nederlandse bevindingen (2022-2023).....	35
3.4 Verkennend onderzoek monitoring burgerschapsonderwijs en burgerschapscompetenties (2023).....	39
3.5 De Staat van het Onderwijs (2024)	39
3.6 Samenvatting	41
4. Te peilen competenties burgerschap	44
4.1 Verantwoording	44
4.2 Domeinen	45
4.3 Competenties	48
4.4 Te peilen domeinen en competenties voor burgerschap 2026-2027	50
5. Veldraadpleging domeinbeschrijving burgerschap	54
5.1 Opbrengsten veldraadpleging	54
5.2 Domeinindeling en argumentatie.....	55
5.3 Prioritering te peilen competenties	55

5.4	Zorgen over onduidelijkheid en overladenheid	57
5.5	Rol van de school en de school als oefenplaats.....	58
5.6	Omgeving van de leerling en de schoolcontext.....	58
6.	Aanbevelingen voor het peilingsonderzoek in 2026-2027	60
6.1	Peilen in een overgangssituatie	60
6.2	Te peilen competenties en kwalitatief onderzoek	60
6.3	School als oefenplaats	61
6.4	Actuele ontwikkelingen	62
6.5	Samenvatting van de aanbevelingen	63
	Referenties	65
	Bijlage 1 Kerndoelen 2006, 2010 en 2014	70
	Bijlage 2 Curriculum.nu burgerschap (2019)	77
	Bijlage 3 Conceptkerndoelen burgerschap 2024	81
	Bijlage 4 Kennisbases pabo en tweedegraadslerarenopleiding	88
	Bijlage 5 Tabel domeinbeschrijving 2018	99
	Bijlage 6 Deelnemers veldraadpleging	102

Inleiding

Deze domeinbeschrijving gaat over burgerschapsonderwijs in het primair onderwijs (po), het speciaal onderwijs (so), de onderbouw van het voortgezet onderwijs (vo) en voortgezet speciaal onderwijs (vso). De Inspectie van het Onderwijs gebruikt deze domeinbeschrijving als input voor het peilingsonderzoek dat in 2026-2027 in het hele funderend onderwijs zal plaatsvinden.

Het peilingsonderzoek richt zich op:

- basisonderwijs
- speciaal basisonderwijs en het voormalig cluster 4 onderwijs
- onderbouw van het voortgezet onderwijs (einde leerjaar twee)
- voortgezet speciaal onderwijs met uitstroomprofiel vervolgonderwijs

Toelichting op Peil.onderwijs

Peil.onderwijs is het geheel van periodieke peilingsonderzoeken in het po, v(s)o en mbo. Deze onderzoeken leveren input voor een brede dialoog over de inhoud, kwaliteit en het niveau van het onderwijs in verschillende leergebieden. De Inspectie van het Onderwijs voert de regie over deze peilingen. Dit meerjarig programma brengt kennis, vaardigheden en houding van leerlingen in kaart. De uitkomsten van landelijke representatieve steekproeven geven inzicht in wat leerlingen leren in het onderwijsleerproces, hoe leraren hun onderwijs vormgeven (uitgevoerde en geleerde curriculum) en hoe dit zich verhoudt tot de formele kaders (beoogde curriculum). De uitkomsten kunnen bijdragen aan onderwijsbeleid, onderwijsontwikkeling, onderwijstoezicht en onderzoek. Omdat de peilingen periodiek worden uitgevoerd, kunnen prestaties over tijd worden vergeleken. De resultaten van een school binnen dit peilonderzoek hebben geen enkele invloed op de kwaliteitsbeoordeling door de Inspectie op school- of bestuursniveau. De Inspectie rapporteert over de uitkomsten van de peilingen op stelselniveau, waarbij de resultaten niet terug te leiden zijn naar individuele scholen of leerlingen.

Domeinbeschrijving en literatuurstudie voor burgerschap

De onderzoeken van Peil.onderwijs worden uitgevoerd op basis van domeinbeschrijvingen. Een domeinbeschrijving beschrijft wat de

wettelijke eisen zijn voor de inhoud van het specifieke domein en wat bekend is over de stand van zaken van het te peilen domein. SLO ontwikkelt de domeinbeschrijvingen in opdracht van het ministerie van OCW, in samenspraak met Inspectie, leraren en domeinexperts.

Het eerste officiële peilingsonderzoek voor burgerschap door de Inspectie is uitgevoerd in 2019-2020 voor basisonderwijs en in 2020-2021 voor speciaal (basis)onderwijs. Beide peilingsonderzoeken zijn gebaseerd op de domeinbeschrijving "Burgerschap in het basisonderwijs" (Visser, 2018).¹

De voorliggende domeinbeschrijving dient als input voor het peilingsonderzoek burgerschap dat plaatsvindt in 2026-2027 en zal worden gepubliceerd in december 2028. Voor het eerst wordt in zowel de domeinbeschrijving als in het peilingsonderzoek ingegaan op de ontwikkelingen binnen het hele funderend onderwijs.

De Inspectie maakt naast de domeinbeschrijving ook gebruik van de literatuurstudie van de Hogeschool van Amsterdam (HvA). Hierin is in kaart gebracht wat kenmerkende aspecten en effectieve elementen van het burgerschapsonderwijs zijn en de beperkingen (Nieuwelink et al., 2024). Tijdens het opstellen van de domeinbeschrijving werd regelmatig contact onderhouden met de onderzoekers van de HvA om actuele inzichten op elkaar af te stemmen.

Complexiteit van een domeinbeschrijving burgerschap

Het opstellen van een domeinbeschrijving voor het leergebied burgerschap is een ingewikkeld proces. Burgerschap heeft geen historische traditie als vak of leergebied in het curriculum, in tegenstelling tot vakken als Nederlands, rekenen en wiskunde, of een leergebied als mens en maatschappij. Hoewel scholen sinds 2006 de wettelijke verplichting hebben om burgerschapsonderwijs vorm te geven en deze opdracht in 2021 is aangescherpt, blijkt uit onderzoek dat scholen moeite hebben om dit doelgericht en samenhangend te realiseren (Inspectie van het Onderwijs, 2024). Bovendien is er nog geen landelijk curriculum met specifieke kerndoelen voor burgerschap.

Daarnaast zijn er uiteenlopende perspectieven over wat de essentie van burgerschap is. Burgerschap is een breed concept, met verschillende interpretaties en ook normatieve aspecten. Dat zorgt ervoor dat er geen

¹ In 2009 voerde Cito een Periodieke Peiling van het Onderwijsniveau (PPON) uit met betrekking tot 'actief burgerschap en sociale integratie'.

eenduidig antwoord te geven is op wat de kern van burgerschap is (Nieuwelink et al., 2024).

Tot slot is er momenteel sprake van een overgangssituatie. Sinds de vorige domeinbeschrijving, uit 2018, zijn er diverse ontwikkelingen geweest of nog gaande. Zoals eerder genoemd, is in 2021 de wettelijke opdracht voor burgerschapsonderwijs aangescherpt. Bovendien zijn in maart 2024 de conceptkerndoelen voor burgerschap in het po, vo en (v)so gepubliceerd als onderdeel van de curriculumherziening (zie paragraaf 1.3). Ten opzichte van de vorige domeinbeschrijving uit 2018 is het wettelijke kader dus aangescherpt, zijn er beleidsvoornemens om kerndoelen burgerschap vast te stellen en zijn er niet-wettelijk vastgestelde producten ontwikkeld om scholen meer handvatten te geven.

De conceptkerndoelen burgerschap worden in het najaar van 2024 getoetst op bruikbaarheid in de onderwijspraktijk en zullen op basis van de opgehaalde feedback worden aangescherpt. Bij het peilonderzoek in 2026-2027 zullen deze kerndoelen nog niet wettelijk verankerd zijn, maar verschillende scholen, onderwijsondersteunende organisaties en uitgeverijen gebruiken de conceptkerndoelen al wel om invulling te geven aan burgerschapsonderwijs (zie paragraaf 2.1.2). Hierdoor is er op dit moment een overgangssituatie voor het landelijk curriculum voor burgerschap.

Bovengenoemde factoren maken het opstellen van een domeinbeschrijving voor burgerschap uitdagend en kunnen van invloed zijn op de uitkomsten van een peilonderzoek en de interpretatie daarvan.

Werkwijze

Uitgangspunten bij deze domeinbeschrijving zijn de wettelijke kaders en niet-wettelijke kaders ten aanzien van burgerschap. Het gaat om:

- de wettelijke verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs, die sinds 1 augustus 2021 van kracht is;
- de kerndoelen uit 2006 voor po en onderbouw vo, die van het so uit 2010 en die van het vso uit 2014, die het domein van burgerschap bestrijken.
- de conceptkerndoelen burgerschap uit 2024 voor po, onderbouw vo en (v)so.

Daarnaast is er gebruik gemaakt van diverse documenten en onderzoeken over burgerschap in het funderend onderwijs en

onderzoeken die een beeld schetsen van het geleerde curriculum.

Het voorstel voor de te peilen domeinen en competenties is op 16 september 2024 tijdens een veldraadpleging voorgelegd aan een vertegenwoordiging van leraren, onderwijsadviseurs, lerarenopleiders, vakexperts, wetenschappers, inspecteurs en beleidsmakers.

Leeswijzer

De domeinbeschrijving is opgezet volgens het BUG-model: het beoogde curriculum, het (potentieel) uitgevoerde curriculum en het geleerde curriculum (SLO, 2022).² Dit model maakt onderscheid tussen verschillende verschijningsvormen van het curriculum op basis van intenties van het curriculum, implementatie en bereikte resultaten (zie figuur 1).

Beoogd	Uitgevoerd	Geleerd
Beoogd curriculum: Het curriculum dat de overheid, schooldirecties of leraren voor ogen hebben.	Uitgevoerd curriculum: Het curriculum zoals het door leraren wordt geïnterpreteerd (hoe vertalen zij het beoogde curriculum) en daadwerkelijk in praktijk wordt gebracht.	Geleerd curriculum: Het curriculum zoals het wordt ervaren door leerlingen of studenten en wat zij ervan leren.

Figuur 1: BUG-model.

In hoofdstuk 1 beschrijven we het beoogde curriculum voor burgerschap, waarbij we ingaan op de wettelijke en niet-wettelijke kaders die richting geven aan burgerschap.

In hoofdstuk 2 bespreken we het uitgevoerde curriculum. We geven een overzicht van de bronnen die leraren tot hun beschikking hebben om het beoogde curriculum voor burgerschap te interpreteren. Daarna gaan we in op hoe burgerschap in de praktijk wordt vormgegeven.

In hoofdstuk 3 richten we ons op het geleerde curriculum. We gaan in op het ervaren curriculum, dat inzicht biedt in hoe leerlingen het

² Zie ook: [BUG - Curriculumwaaier 2022 \(slo.nl\)](https://www.slo.nl/bug-curriculumwaaier-2022)

burgerschapsonderwijs beleven, en het gerealiseerde curriculum, waarin de opbrengsten van het huidige burgerschapsonderwijs aan bod komen.

In hoofdstuk 4 doen we, op basis van deze BUG-analyse, een voorstel voor de te peilen domeinen en competenties voor het peilingsonderzoek 2026-2027, aangevuld met input vanuit de veldraadpleging.

In hoofdstuk 5 bespreken we de bevindingen uit de veldraadpleging.

In hoofdstuk 6 doen we aanbevelingen voor het peilingsonderzoek naar burgerschap in po, so, onderbouw vo en vso in 2026 -2027.

1. Beoogd curriculum

In dit hoofdstuk beschrijven we de wettelijke kaders voor burgerschap in het Nederlandse onderwijs (1.1). Daarna geven we een overzicht van de niet-wettelijke kaders die worden gebruikt bij het ontwikkelen van burgerschapsonderwijs (1.2) en de actualisatie van het curriculum (1.3). Tot slot gaan we in op internationale afspraken en een Europees kader (1.4).

1.1 Wettelijke kaders

Wettelijke opdracht burgerschap (2021)

Sinds 2006 hebben alle scholen voor primair, voortgezet en (voortgezet) speciaal onderwijs in Nederland de wettelijke verplichting om vanuit hun eigen visie vorm te geven aan burgerschap op school. In 2021 is deze opdracht aangescherpt om duidelijkere richtlijnen te bieden aan scholen over wat van hen wordt verwacht met betrekking tot burgerschapsonderwijs. In de onderwijswetten (Artikel 8 lid 3 van de Wet op het primair onderwijs, artikel 17 van de Wet op het voortgezet onderwijs en artikel 11 lid 3 van de Wet op de expertisecentra) geldt vanaf 1 augustus 2021 de volgende formulering:

Het onderwijs bevordert actief burgerschap en sociale cohesie op doelgerichte en samenhangende wijze, waarbij het onderwijs zich in ieder geval herkenbaar richt op:

- a. het bijbrengen van respect voor en kennis van de basiswaarden* van de democratische rechtsstaat, zoals verankerd in de Grondwet, en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens, en het handelen naar deze basiswaarden op school;
- b. het ontwikkelen van de sociale en maatschappelijke competenties die de leerling in staat stellen deel uit te maken van en bij te dragen aan de pluriforme, democratische Nederlandse samenleving; en

- c. het bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid alsmede de waarde dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden.

Het bevoegd gezag draagt zorg voor een schoolcultuur die in overeenstemming is met de waarden, bedoeld in het derde lid, onderdeel a, creëert een omgeving waarin leerlingen worden gestimuleerd actief te oefenen met de omgang met en het handelen naar deze waarden en draagt voorts zorg voor een omgeving waarin leerlingen en personeel zich veilig en geaccepteerd weten, ongeacht de in het derde lid, onder c, genoemde verschillen.

*** Basiswaarden van de democratische rechtsstaat**

Met basiswaarden worden bedoeld:

Vrijheid van meningsuiting, gelijkwaardigheid, begrip voor anderen, verdraagzaamheid, autonomie, het afwijzen van onverdraagzaamheid en het afwijzen van discriminatie (Tweede Kamer der Staten Generaal, 2019-2020).

De Inspectie ziet er op toe dat scholen en opleidingen voor burgerschap de wettelijke eisen naleven en of het bestuur inzicht heeft in de kwaliteit van het onderwijs en die zo nodig verbetert.³

Kerdoelen (2006, 2010, 2014)

Kerdoelen vormen de wettelijke kaders voor de onderwijsinhoud en laten op hoofdlijnen zien wat belangrijk is om leerlingen mee te geven. Er is tot nu toe geen specifiek curriculum voor burgerschap. De bestaande kerndoelen voor het po en onderbouw vo (2006), het so (2010) en het vso (2014) bevatten echter wel bepaalde inhouden die aansluiten op burgerschap (Visser et al., 2021).

In bijlage 1 zijn de kerndoelen opgenomen voor po, onderbouw vo en (v)so die richting geven aan burgerschapsonderwijs.

³ De Inspectie stelt geen eigen eisen ten aanzien van burgerschap; de wettelijke burgerschapsopdracht is uitgangspunt. Sinds 1 augustus 2023 is een nieuwe standaard Basisvaardigheden (OP0) van kracht, waarbij in het funderend onderwijs wordt gekeken naar het curriculum voor Nederlandse taal, rekenen-wiskunde en burgerschap. In de onderzoekskaders voor po, so en v(s)o wordt in een aparte bijlage door de Inspectie een uitwerking van burgerschap en basiswaarden gegeven.

Zie voor meer informatie: [Toezicht - SLO](#)

Primair onderwijs (bo en sbo)

Voor po zijn de kerndoelen die het meest zijn verbonden met burgerschap te vinden in het leergebied oriëntatie op jezelf en de wereld (OJW). Sommige van deze kerndoelen kunnen direct en concreet aanwijsbaar worden verbonden aan bepaalde burgerschapsaspecten, denk aan OJW 38 *De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.*

Andere kerndoelen hebben een minder directe relatie met burgerschap, zoals OJW 39 *De leerlingen leren met zorg om te gaan met het milieu.* Naast het leergebied OJW zijn er kerndoelen binnen het leergebied Nederlands die vaardigheden omvatten die belangrijk zijn voor deelname aan de pluriforme democratische samenleving (zie bijlage 1 tabel po 1 t/m po 3).

Onderbouw voortgezet onderwijs

Voor onderbouw vo geldt dat de kerndoelen die verbonden zijn met burgerschap met name komen vanuit de leergebieden mens en maatschappij (M&M), mens en natuur (M&N) en Nederlands (zie bijlage 1 tabel vo 1 t/m vo 3).

Speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs

Voor de kerndoelen voor het (v)so zijn er verschillende doelen die een duidelijke relatie hebben met burgerschap, zoals kerndoelen voor oriëntatie op jezelf en de wereld, mens en maatschappij en Nederlands. Voor speciaal onderwijs gelden dezelfde kerndoelen die genoemd zijn bij po, alleen kennen ze bij so een andere nummering. De kerndoelen voor vso uitstroomprofiel vervolgonderwijs zijn identiek aan de kerndoelen van de onderbouw vo.

Het speciaal en voortgezet speciaal onderwijs kent daarnaast leergebiedoverstijgende kerndoelen. Dat zijn kerndoelen die zich richten op de brede vorming van leerlingen. Ze kunnen gaan over schoolse vaardigheden zoals het leren leren, maar ook over sociaal-emotionele ontwikkeling, zoals het leren omgaan met klasgenoten en conflicthantering. Een aantal van deze leergebiedoverstijgende doelen zijn relevant voor het aanleren en oefenen van burgerschapsvaardigheden (zie bijlage 1 tabel so en vso).

1.2 Niet-wettelijke kaders

Curriculum.nu (2019)

In 2018 werd gestart met een beoogde curriculumherziening voor het funderend onderwijs, onder de naam Curriculum.nu. Het doel was om samen met leraren en curriculumexperts, met input van een groot aantal organisaties en deskundigen, een vernieuwd curriculum te ontwikkelen dat beter aansluit bij de behoeften van de samenleving en de ontwikkelingen in de 21e eeuw. Het traject resulteerde in oktober 2019 in een visie op burgerschap en elf bouwstenen voor primair onderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs (zie bijlage 2).

Hoewel deze bouwstenen geen wettelijke status hebben en dus niet verplicht zijn, bieden ze een basis voor het vormgeven van burgerschapsonderwijs binnen scholen. De opbrengsten uit Curriculum.nu zijn ook meegenomen in de ontwikkeling van de conceptkerndoelen burgerschap die in 2024 zijn gepubliceerd.

1.3 Actualisatie: conceptkerndoelen burgerschap 2024

Het ministerie van OCW heeft SLO in 2022 de opdracht gegeven om samen met het onderwijsveld kerndoelen te ontwikkelen voor de verschillende leergebieden, waaronder burgerschap. Hiermee wordt burgerschap voor het eerst als leergebied opgenomen in het landelijke wettelijk curriculum voor het po, de onderbouw vo en het (v)so. De kerndoelen moeten duidelijkheid geven aan het onderwijsveld over de kern van burgerschap in termen van kennis, vaardigheden en houdingen (zie bijlage 3).

De conceptkerndoelen zijn zo inclusief mogelijk geformuleerd, waarbij de conceptkerndoelen dus ook gelden voor leerlingen met een visuele, auditieve/communicatieve, lichamelijke beperking, langdurige ziekte en zij met milde leer- en/of gedragsproblemen. Zij stromen door naar het vso-vervolgonderwijs.⁴

Naast de conceptkerndoelen is er ook een raamwerk en een karakteristiek opgesteld. Het raamwerk is een schetsmatige indeling van de inhouden van het leergebied, onderverdeeld in domeinen voor po,

⁴ Begin 2025 worden de functionele kerndoelen burgerschap (concept) opgeleverd voor leerlingen die zeer moeilijk leren of een meervoudige beperking hebben. Deze kerndoelen zijn praktijkgericht en gericht op relevantie voor arbeid/dagbesteding en een passende plek in de maatschappij. De functionele kerndoelen zijn niet meegenomen in deze domeinbeschrijving.

onderbouw vo en (v)so. Het raamwerk voor burgerschap bestaat uit drie domeinen, waarin de zes conceptkerndoelen zijn ondergebracht (zie figuur 2 / Driebergen et al., 2024).

De uitgangspunten van de conceptkerndoelen burgerschap, zoals in maart 2024 gepresenteerd, komen tot uiting in het raamwerk. Bij het conceptkerndoel over schoolcultuur is de gedachte dat de school een omgeving moet bieden waar leerlingen vanuit de democratische waarden kunnen oefenen en leren omgaan met diversiteit, participatie, inspraak en het bespreken van maatschappelijke vraagstukken. De kerndoelen 2 tot en met 5 vormen samen het domein samenleving en democratie, omdat ze in het kader van burgerschap, democratisch handelen en participeren nauw met elkaar verweven zijn. Het conceptkerndoel over maatschappelijke vraagstukken staat als laatste, omdat de kennis, vaardigheden en ervaringen bij de andere conceptkerndoelen hierbij ingezet kunnen worden (Driebergen et al., 2024).

Domein	Kerndoel
A Schoolcultuur	1. Schoolcultuur
B Samenleving en democratie	2. Diversiteit 3. Democratische waarden 4. Maatschappelijke betrokkenheid 5. Democratische betrokkenheid
C Maatschappelijke vraagstukken	6. Maatschappelijke vraagstukken

Figuur 2: Raamwerk conceptkerndoelen burgerschap – versie maart 2024.

Daarnaast is er in een karakteristiek beschreven wat het leergebied burgerschap kenmerkt, wat de positie van het leergebied is in het po en de onderbouw vo en hoe het leergebied zich tot andere leergebieden verhoudt (Driebergen et al., 2024).

In het najaar van 2024 vindt de fase van beproeven plaats, waarin samen met het onderwijsveld en experts de verwachte bruikbaarheid van de conceptkerndoelen burgerschap wordt besproken in de onderwijspraktijk. Ook wordt de verhouding tussen de wettelijke burgerschapsopdracht en de conceptkerndoelen en de juridische haalbaarheid bestudeerd.

Op basis van de feedback worden de conceptkerndoelen aangescherpt.

De conceptkerndoelen en het raamwerk in bijlage 3 zijn daarom niet definitief.

In maart 2025 worden de definitieve conceptkerndoelen naar verwachting overhandigd aan het ministerie van OCW. Daarna start een wetgevings- en implementatietraject. Dit betekent dat deze kerndoelen nog niet wettelijk zijn in het jaar van het peilingsonderzoek (2026-2027).

Zoals vermeld in de inleiding, is er momenteel sprake van een overgangssituatie. De burgerschapswet en de vigerende kerndoelen zijn het wettelijke kader voor burgerschapsonderwijs, waar scholen aanspreekbaar op moeten zijn. Echter geven verschillende scholen, onderwijsondersteunende organisaties en uitgeverijen aan de conceptkerndoelen burgerschap al wel te gebruiken bij het vormgeven van het burgerschapsonderwijs. Dit blijkt uit de veldraadpleging van 16 september 2024, uit verschillende publicaties en uit gesprekken die we voeren met verscheidene organisaties, onderwijsadviseurs en scholen. In paragraaf 2.1.2 geven we enkele voorbeelden.

Tot slot is het goed om te noemen dat ook de kerndoelen van andere leergebieden worden geactualiseerd en ontwikkeld. De conceptkerndoelen van Nederlands, rekenen en wiskunde en digitale geletterdheid zijn inmiddels opgeleverd. De conceptkerndoelen van de leergebieden mens en maatschappij, mens en natuur, kunst en cultuur, bewegen en sport en moderne vreemde talen volgen in het najaar van 2024.⁵

1.4 Internationale afspraken en Europese kaders

In een aantal internationale verdragen is de verplichting vastgelegd dat deelnemende staten in hun onderwijs gericht bijdragen aan respect voor mensen- en kinderrechten. We noemen het Internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten (IVESCR, 1966), het Internationaal Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie (1966), het Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen (1979), het Verdrag inzake de rechten van het kind (1990) en het VN-verdrag Handicap (2016). De Nederlandse overheid heeft zich door ondertekening van deze verdragen verplicht om serieuze inspanningen te verrichten op het gebied van

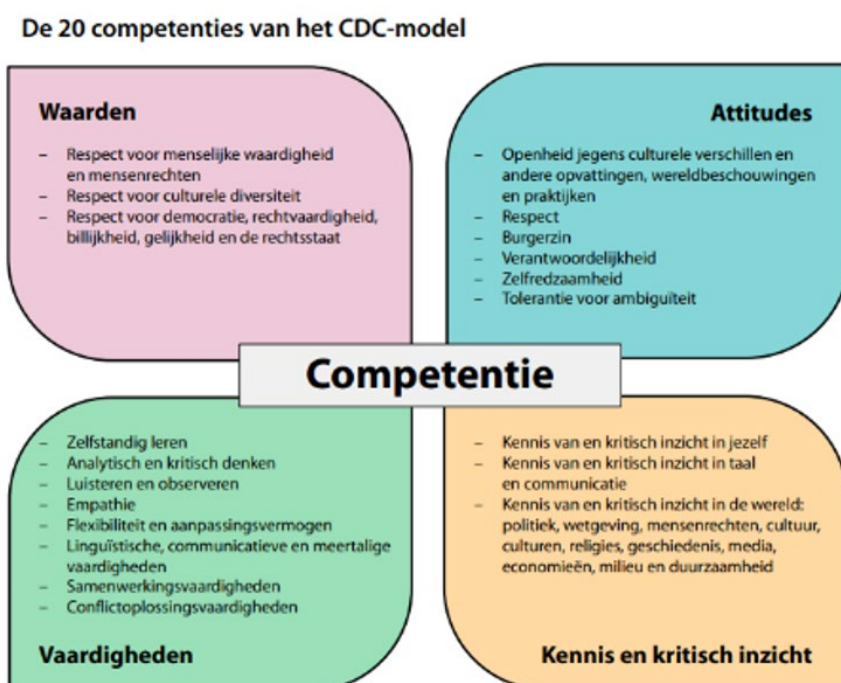
⁵ Zie: <https://www.actualisatiekerndoelen.nl/>

mensenrechteneducatie en inclusiviteit. Genoemde verdragen zijn ook expliciet over een aantal andere kwesties die inhoudelijk raken aan burgerschap, zoals discriminatie, de rechten van vrouwen en meisjes, enzovoorts (Visser, 2018).

Europees raamwerk met Competenties voor een Democratische Cultuur (CDC)

De Raad van Europa heeft het Raamwerk met Competenties voor een Democratische Cultuur (CDC) ontwikkeld (zie figuur 3). Dit raamwerk omvat beschrijvingen van competenties die burgers nodig hebben om te kunnen deelnemen aan een democratische cultuur en om vreedzaam met anderen te kunnen samenleven in cultureel diverse samenlevingen. Het raamwerk is te gebruiken als een conceptueel fundament voor de ontwikkeling van curricula, didactieken en beoordelingssystematieken voor Democratisch Burgerschap en Mensenrechteneducatie.

Het Raamwerk met Competenties voor een Democratische Cultuur gaat uit van twintig competenties die leerlingen in staat stellen op een effectieve en adequate manier aan een democratische cultuur deel te nemen. De competenties zijn onderverdeeld naar drie waarden, zes attitudes, acht vaardigheden en drie soorten kennis en kritisch inzicht (Council of Europe, 2016).

Figuur 3: Europees raamwerk met Competenties voor een Democratische Cultuur (CDC).

1.5 Samenvatting

Alle scholen voor po, vo en (v)so in Nederland hebben sinds 2006 de wettelijke verplichting om vanuit hun eigen visie vorm te geven aan burgerschap op school. Deze wettelijke opdracht voor burgerschapsonderwijs is in 2021 aangescherpt om duidelijkere richtlijnen te bieden aan scholen over wat van hen wordt verwacht met betrekking tot burgerschapsonderwijs (Artikel 8 lid 3 van de Wet op het primair onderwijs, artikel 17 van de Wet op het voortgezet onderwijs en artikel 11 lid 3 van de Wet op de expertisecentra).

Daarnaast zijn de huidige kerndoelen voor po en onderbouw vo (2006), voor het so (2010) en vso (2014) wettelijk verplicht. Kerndoelen binnen het leergebied oriëntatie op jezelf en de wereld (po/so) en mens en maatschappij (vo/vso) hebben de meeste raakvlakken met burgerschap. Kerndoelen binnen het leergebied Nederlands zijn belangrijk voor informatie- en communicatievaardigheden. Voor so en vso zijn daarnaast de leergebiedoverstijgende kerndoelen van belang.

Naast de wettelijke kaders voor burgerschapsonderwijs in Nederland, zijn er verschillende niet-wettelijke kaders die scholen kunnen gebruiken bij het vormgeven van hun burgerschapsonderwijs. Binnen het programma Curriculum.nu zijn er in 2019 voor burgerschap een visie en elf bouwstenen ontwikkeld voor po en onderbouw vo.

Bovendien actualiseert SLO samen met het onderwijsveld de kerndoelen voor negen leergebieden. In maart 2024 zijn de conceptkerndoelen voor het leergebied burgerschap opgeleverd. Deze conceptkerndoelen worden in het najaar van 2024 beproefd in het onderwijsveld. Na een aanscherping worden deze in maart 2025 overhandigd aan het ministerie van OCW voor een wetgevingstraject.

Tot slot kan het Europese kader voor burgerschapsonderwijs (CDC) gebruikt worden als een conceptueel fundament voor de ontwikkeling van curricula, didactieken en beoordelingssystematieken voor Democratisch Burgerschap en Mensenrechteneducatie.

2. Uitgevoerd curriculum

In dit hoofdstuk bespreken we het uitgevoerde curriculum. Het BUG-model (figuur 1) maakt onderscheid tussen enerzijds de interpretatie van het beoogde curriculum (2.1) en anderzijds het uitgevoerde curriculum zoals dat daadwerkelijk in de onderwijspraktijk wordt uitgevoerd (2.2).

2.1 Het beoogde curriculum geïnterpreteerd

In deze paragraaf brengen we in kaart welke bronnen leraren tot hun beschikking hebben om het beoogde curriculum burgerschap te vertalen naar de onderwijspraktijk. We bespreken de volgende bronnen:

- 2.1.1 materialen ter ondersteuning van het vormgeven van burgerschapsonderwijs (SLO)
- 2.1.2 leermiddelen
- 2.1.3 kennisbases pabo en tweedegraads lerarenopleidingen
- 2.1.4 website: Expertisepunt Burgerschap
- 2.1.5 instrumenten: opbrengsten in kaart brengen

2.1.1 Materialen ter ondersteuning van het vormgeven van burgerschapsonderwijs (SLO)

Om scholen te helpen bij het doelgericht vormgeven van burgerschapsonderwijs zijn er de afgelopen jaren op het gebied van leerplan- en leraarondersteuning door SLO meerdere handreikingen en instrumenten ontwikkeld. Hieronder worden de meest recente publicaties besproken.⁶

Handreiking burgerschap

SLO heeft naar aanleiding van de aangescherpte wetgeving in 2021 een handreiking ontwikkeld om scholen te ondersteunen in de ontwikkeling van het burgerschapsonderwijs. Hierin worden de wettelijke en inhoudelijke kaders voor het burgerschapsonderwijs beschreven. Daarnaast komt de rol van de huidige kerndoelen aan bod, evenals de bouwstenen van Curriculum.nu voor een doelgerichte invulling van burgerschapsonderwijs. De handreiking bevat ook een stappenplan voor scholen om burgerschapsonderwijs te ontwikkelen of te herzien. (Visser,

⁶ Zie website SLO Basisvaardigheden: [Burgerschap - SLO](#)

et al., 2021).

Burgerkaartenspel

Het Burgerkaartenspel van SLO is ontwikkeld om in teams in gesprek te gaan over de burgerschapsdoelen die een school of schoolorganisatie wil nastreven. Het spel is gebaseerd op de bouwstenen burgerschap van Curriculum.nu (SLO, 2021).

Infographics

In de infographics po en vo worden de basisvaardigheden toegelicht en wordt een algemeen beeld gegeven van de kennis en vaardigheden in het po en vo. Deze infographics geven toelichting bij de vier onderdelen van de wettelijke opdracht burgerschap: democratische rechtsstaat, leven in een diverse samenleving, sociale en maatschappelijke competenties, schoolcultuur. De toelichting is gebaseerd op de huidige kerndoelen van oriëntatie op jezelf en de wereld, mens en maatschappij en Nederlands die burgerschapsinhouden omvatten.

<https://www.slo.nl/publish/pages/20744/infographic-inhoud-burgerschap-po.pdf>

Inhoudskaarten

Inhoudskaarten zijn een voorbeeld van een doorgaande leerlijn voor burgerschap. Deze vier kaarten beschrijven waar scholen ten minste doelgericht en samenhangend aandacht aan moeten besteden op basis van de vier onderdelen van de wettelijke opdracht burgerschap. Omdat de wetstekst voor po en vo gelijk is, is de doorgaande leerlijn zo ontworpen dat die de aansluiting tussen po en vo kan verbeteren. De kaarten gaan uit van vier fasen: onder-, midden- en bovenbouw po en onderbouw vo. [Inhoudskaarten Burgerschap - SLO](#)

Inhoudslijnen oriëntatie op jezelf en de wereld

SLO heeft voor ieder leergebied van het po de inhoud voor kennis, vaardigheden en houding geformuleerd in aanbodsdoelen. Deze doelen worden weergegeven in inhoudslijnen die drie fasen omvatten (fase 1/jonge kind, fase 2 en fase 3). De inhoudslijnen bieden een kader van de inhouden bij de kerndoelen. Schoolteams kunnen de aanbodsdoelen gebruiken bij de ontwikkeling van eigen onderwijsleerlijnen en zo werken aan een schooleigen curriculum. In de inhoudslijnen voor het leergebied oriëntatie op jezelf en de wereld zijn aspecten met betrekking tot burgerschap aangegeven met een (b): [Inhoudslijnen oriëntatie op jezelf en de wereld - SLO](#).

2.1.2 Leermiddelen

In de domeinbeschrijving Burgerschap in het basisonderwijs (Visser, 2018) zijn enkele bekende en veelgebruikte methoden voor burgerschap in het po geanalyseerd. Deze analyse is gebaseerd op eerdere leermiddelenanalyses van SLO uit 2008 en 2012. Sindsdien is, door de toenemende aandacht voor burgerschap, een breed scala aan leermiddelen en materialen op de markt verschenen. Op het Vakportaal Burgerschap van SLO is het onderwijsaanbod voor burgerschap per onderwijssector te vinden.⁷

Deze leermiddelen zijn geordend op verschillende thema's, zoals mensenrechten, participatie etc. Dit helpt bij het gericht zoeken van onderwijsaanbod voor specifieke burgerschapsaspecten.

Er zijn geen recente analyses of kwaliteitskaders van leermiddelen voor burgerschap, maar zoals we in paragraaf 1.3 zeiden, gebruiken verschillende onderwijsondersteunende organisaties en uitgeverijen de conceptkerndoelen al wel als basis voor de ontwikkeling van hun eigen materialen, of bij de ondersteuning van scholen. Deze organisaties geven invulling aan de conceptkerndoelen op basis van hun eigen visie en identiteit. We geven enkele voorbeelden. Deze lijst is niet volledig en het is geen leermiddelenanalyse of kwaliteitskader. Het geeft een beeld van hoe de conceptkerndoelen burgerschap al in de praktijk worden toegepast.

- **Blink** biedt een overzicht van hoe de conceptkerndoelen aan bod komen in hun methodes, zoals Blink Wereld
 - [Blink-Wereld-Geïntegreerd-burgerschapsdoelen-v1.1.pdf](#)
 - [Blink-Wereld-vakgericht-burgerschapsdoelen-v1.1.pdf](#)
- De **CED-Groep** adviseert en ondersteunt op gebied van burgerschapsonderwijs. Voor hun programma Vreedzaam hebben zij in kaart gebracht hoe het programma aansluit op de conceptkerndoelen.
 - [Hoe Vreedzaam aansluit op de kerndoelen burgerschap - CED-Groep](#)
- In **Code D**, een lesmethode voor wereldoriëntatie voor po van uitgeverij Zwijsen, zijn de conceptkerndoelen burgerschap geïntegreerd. Op de website wordt toegelicht hoe dit is uitgewerkt.

⁷ Zie: [Vakportaal burgerschap - SLO](#) (onderwijssector – onderwijsaanbod).

- [Nieuwe kerndoelen Burgerschap basisonderwijs: check! - Uitgeverij Zwijsen](#)
- **Driestar onderwijsadvies** helpt christelijk-reformatorische scholen bij het vormgeven van burgerschapsonderwijs. Zij benadrukken dat ze vanuit een christelijke visie kunnen werken met de conceptkerndoelen burgerschap en deze concreet kunnen maken.
 - [Zet een volgende stap bij de implementatie van burgerschap - Driestar onderwijsadvies](#)
- **Globi** geeft trainingen en advies over onder andere wereldburgerschap. Ze geven invulling aan de conceptkerndoelen vanuit interculturele communicatie, wereldburgerschap en internationalisering met de focus op diversiteit, maatschappelijke betrokkenheid, maatschappelijke vraagstukken en democratische waarden.
 - [Introductie op de conceptkerndoelen burgerschap van het SLO - Globi](#)
- **Kanjertraining** houdt in de lesmaterialen rekening met de conceptkerndoelen burgerschap.
 - [Nieuwsbrief september 2024 - Kanjertraining](#)
- **Kleine Grote Denkers** ondersteunt scholen met filosofie en burgerschap. In hun Whitepaper Burgerschap geven ze aan hoe ze aansluiten bij de conceptkerndoelen:
 - [Burgerschap \(kleinegrotedenkers.nl\)](#)
- **Lowan**, ondersteuning onderwijs nieuwkomers, heeft een handreiking burgerschap gepubliceerd met voorbeelden hoe de conceptkerndoelen kunnen aansluiten bij de context van Internationale Schakelklassen (ISK).
 - [Handreiking-burgerschap-isk-final.pdf \(lowan.nl\)](#)
- **Methode M** is een online burgerschapsmethode voor po en vo. Voor po hebben ze burgerschapskaarten ontwikkeld met lessen die invulling geven aan de conceptkerndoelen en gebaseerd op de indeling van het raamwerk van de conceptkerndoelen.
 - [Lesmateriaal Burgerschap Basisonderwijs \(burgerschapskaarten.nl\)](#)

- **SBO**, Studiecentrum voor bedrijf en overheid, biedt een opleiding voor coördinatoren burgerschapsonderwijs in het po en vo. In deze opleiding wordt onder meer aandacht besteed aan de wettelijke opdracht voor burgerschap en de conceptkerndoelen. **Marnix Onderwijscentrum** biedt een vergelijkbare opleiding aan.
 - [Coördinator Burgerschapsonderwijs in het PO&VO \(sbo.nl\)](http://sbo.nl)
 - [Coördinator Burgerschapsonderwijs \(Post-HBO\) - MOC \(marnixonderwijscentrum.nl\)](http://marnixonderwijscentrum.nl)
- **Smartschools**, een online platform, biedt een zelfevaluatie om het primair onderwijs te ondersteunen bij de integratie van de conceptkerndoelen burgerschap.
 - [Zelfevaluatie Kerndoelen Burgerschap PO - SmartSchools](#)
- **Verus**, de vereniging voor katholiek en christelijk onderwijs, gebruikt de conceptkerndoelen bij de invulling van levensbeschouwelijk onderwijs:
 - [Levensbeschouwelijk burgerschapsonderwijs: ruimte voor de mens achter de leerling - Verus](#)
 - [Conceptkerndoelen burgerschap: Verus ondersteunt bij verbinding tussen burgerschap en levensbeschouwing - Verus](#)
- **Vodix**, een uitgeverij voor digitale lesmethodes voor vo en mbo, bespreekt in een blog de conceptkerndoelen en geeft aan hoe burgerschapsinhouden zijn geïntegreerd in de digitale methodes van verschillende vakken.
 - [De integratie van burgerschap in onze vo-lesmethodes - Vodix](#)

2.1.3 Kennisbases pabo en tweedegraads lerarenopleidingen

Sinds 2008 leggen lerarenopleidingen voor het basisonderwijs (pabo's) en tweedegraadslerarenopleidingen gezamenlijk hun curricula vast. Deze zogenoemde kennisbases beschrijven wat startbekwame leerkrachten en docenten moeten kennen. In de huidige versies van deze kennisbases (po 2021 en vo 2017) komt burgerschap terug in de algemene bekwaamheden van docenten, in de generieke kennisbasis en in de kennisbases voor verschillende vakken. Het is dus niet als apart vak of domein opgenomen.

Momenteel werken de Vereniging Hogescholen en het programmabureau 10voordeleraar aan een periodieke herijking van de kennisbases van de verschillende lerarenopleidingen. Voor de pabo wordt er een kennisbasis voor het leergebied burgerschap ontwikkeld. Deze kennisbasis neemt de conceptkerndoelen voor po als uitgangspunt. Voor de tweedegraads lerarenopleidingen wordt burgerschap verwerkt in de kennisbasis generiek en, waar passend, verder uitgewerkt in de vakspecifieke kennisbasis. Naar verwachting worden de herijkte kennisbases in gebruik genomen in studiejaar 2026-2027.⁸

Kennisbasis pabo⁹

De domeinbeschrijving Burgerschap in het basisonderwijs (2018) gaat uitgebreid in op de belangrijkste burgerschapsinhouden in de kennisbasis pabo (Visser, 2018). Hierin is in kaart gebracht op welke wijze burgerschap in de generieke kennisbasis en in de kennisbasis voor de verschillende vakken is opgenomen. Deze bevindingen zijn overgenomen in bijlage 4.

Kennisbasis tweedegraadslerarenopleidingen¹⁰

In de generieke kennisbasis van de tweedegraadslerarenopleidingen wordt burgerschap toegewezen aan de pedagogische functie van de school, die onderdeel is van de pluriforme samenleving. Burgerschap heeft geen eigen kennisbasis, maar verschillende vakken besteden er wel aandacht aan binnen hun vakspecifieke kennisbases. In bijlage 4 wordt hiervan een overzicht gegeven.

Het in kaart brengen van burgerschap in vakspecifieke kennisbases voor deze domeinbeschrijving is gebaseerd op de zoekterm 'burgerschap'. Dit betekent niet dat er geen aandacht aan burgerschap wordt besteed in vakken waar deze term niet wordt genoemd. Voor een uitgebreider overzicht verwijzen we naar het artikel Time for citizenship in teacher training, van Nieuwelink en Oostdam (2021). Dit artikel geeft een uitgebreidere analyse van hoe burgerschapseducatie aandacht krijgt in de curricula van de eerste- en tweedegraads lerarenopleidingen in Nederland. Ook kijkt het naar de mate waarin de verschillende domeinen van burgerschap en de diverse taken van leraren op het gebied van burgerschapseducatie worden besproken.

⁸ Zie: [Over de herijking van de kennisbases — 10voordeleraar](#)

⁹ Zie ook: [Kennisbases — 10voordeleraar](#)

¹⁰ Zie ook: [Kennisbases — 10voordeleraar](#)

2.1.4 Website Expertisepunt Burgerschap

Expertisepunt Burgerschap is een samenwerkingsverband tussen Stichting School & Veiligheid, het Kennispunt MBO Burgerschap, SLO en ProDemos – huis voor democratie en rechtsstaat, in opdracht van het ministerie van OCW. Het Expertisepunt Burgerschap ondersteunt scholen in het po, vo, (v)so en mbo bij het duurzaam versterken van het burgerschapsonderwijs. Het biedt informatie, hulpmiddelen en expertise om scholen te helpen leerlingen te onderwijzen over belangrijke maatschappelijke thema's zoals democratie, participatie, diversiteit, en sociale cohesie. Daarnaast biedt het een overzicht van verschillende aanbieders met lesmateriaal.¹¹

De website van Expertisepunt Burgerschap voor po en vo besteedt aandacht aan zes burgerschapsthema's. Deze thema's zijn gebaseerd op de inhouden van de conceptkerndoelen burgerschap uit 2024: schoolcultuur, diversiteit, democratische waarden, maatschappelijke betrokkenheid, democratische betrokkenheid, maatschappelijke vraagstukken ([Thema's - Expertisepunt Burgerschap](#)).

2.1.5 Instrumenten: Opbrengsten in kaart brengen

In 2019 werd in opdracht van het ministerie van OCW een onderzoek uitgevoerd om te inventariseren welke instrumenten er beschikbaar zijn of worden ontwikkeld om de burgerschapscompetenties van leerlingen in het funderend onderwijs en mbo te meten. Dit onderzoek is gepubliceerd in het rapport *Verkenning instrumenten opbrengstgericht burgerschapsonderwijs. Voorstudie naar ontsluiting van meetinstrumenten als randvoorwaarde voor opbrengstgericht burgerschapsonderwijs* (Daas et al., 2019).

Uit dit rapport blijkt dat de huidige aanpak om scholen te stimuleren tot het gebruik van meetinstrumenten voor burgerschapsonderwijs onvoldoende effectief is. Dit komt doordat er weinig instrumenten beschikbaar zijn en scholen deze nog niet veel gebruiken. Aanscherping van de wettelijke eisen blijkt niet voldoende; er moet ook aandacht zijn voor het toegankelijk maken van meetinstrumenten en het bieden van voorlichting over kwaliteit en opbrengsten. Bovendien blijkt uit de aanbevelingen dat er nog geen variatie is in instrumenten en meetmethoden. Daarnaast zijn er zorgen over de geschiktheid van de instrumenten voor specifieke doelgroepen, zoals het vmbo en speciaal onderwijs, vanwege de taligheid en afnameduur van de vragenlijsten.

¹¹ Zie: [Expertisepunt Burgerschap | Alles over burgerschapsonderwijs](#) (lesmateriaal per sector).

De *website van het Expertisepunt Burgerschap* biedt informatie over het in kaart brengen van resultaten en kwaliteitszorg van burgerschaps- onderwijs in het primair onderwijs en voortgezet onderwijs.¹²

Er worden voorbeelden van verschillende beschikbare meetinstrumenten en evaluatiemethoden gegeven, evenals richtlijnen en aanbevelingen om de effectiviteit van het burgerschapsonderwijs te waarborgen.

In de literatuurstudie stellen Nieuwelink et al. (2024) dat er steeds meer onderzoek wordt gedaan naar het burgerschap van kinderen en jongeren. Veelal gebeurt dat via vragenlijsten, soms ook via interviews. Veel studies richten zich daarbij op veertienjarige leeftijd en hoger, maar er is aanzienlijk minder onderzoek gedaan naar het burgerschap van kinderen onder de veertien. De onderzoeken richten zich voornamelijk op het in kaart brengen van kennis, vaardigheden en attitudes, maar de literatuurstudie constateert dat de instrumenten wel beperkingen kennen. Er zijn weinig overdraagbare kwalitatieve instrumenten. Bovendien zijn er amper instrumenten die uitgetest zijn voor leerlingen in het so en vso. Dit onderstreept de noodzaak om meetinstrumenten verder te ontwikkelen en bovendien aan te passen voor leerlingen in het basisonderwijs, speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs.

2.2 Het uitgevoerde curriculum in de praktijk

In deze paragraaf beschrijven we het uitgevoerde curriculum van burgerschap in de praktijk. Hoe wordt het curriculum door de leraar uitgevoerd? Wat is er bekend over wat leerlingen daadwerkelijk aan kennis en vaardigheden krijgen aangeboden rond burgerschap? Welke keuzes in het burgerschapsonderwijsaanbod maken scholen en leraren?

We hebben hiervoor de volgende bronnen gebruikt:

- de twee nationale rapporten van *Peil.Burgerschap* (2019-2020 PO; 2020-2021 SO),
- de trendanalyse van *SLO Burgerschap. Ontwikkelingen en uitdagingen in het curriculum po en onderbouw vo* (van der Laan en Lodeweges 2021),
- de Nederlandse bevindingen van het ICCS onderzoek in *Burgerschap in beeld* (Daas et al., 2023),

¹² Zie voor po: [Resultaten en kwaliteitszorg - Expertisepunt Burgerschap](#). Voor vo zie: [Resultaten en kwaliteitszorg - Expertisepunt Burgerschap](#)

- het artikel *Burgerschap en curriculumontwikkeling* (Noordink & Kampman, 2023),
- het onderzoek *De Staat van het onderwijs* (2024),
- en de voorstudie van de Hogeschool van Amsterdam *Burgerschap: weten we wat we meten?* (Nieuwelink e.a., 2024).

Bovenstaande bronnen gaven input voor de keuze van de volgende aspecten van het uitgevoerde curriculum:

- 2.2.1 schooleigen visie en doelen
- 2.2.2 burgerschap in het curriculum
- 2.2.3 de school als oefenplaats
- 2.2.4 verschillen tussen scholen en schoolsoorten

2.2.1 Schooleigen visie en doelen

De burgerschapsopdracht schrijft voor dat scholen een duidelijke visie op burgerschap moeten hebben en dat zij op een doelgerichte, samenhangende en herkenbare manier werken aan de bevordering van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en respect voor diversiteit en de bijbehorende sociale en maatschappelijke competenties. Scholen kunnen hun burgerschapsonderwijs inrichten op een manier die past bij de pedagogische of levensbeschouwelijke visie, ideeën over leren en de leerlingenpopulatie van de school.

Vrijwel iedere school bevordert burgerschap, maar de uitwerking en hoeveelheid verschilt. Uit het meest recente onderzoek blijkt dat zowel in het primair onderwijs, voortgezet onderwijs en (voortgezet) speciaal onderwijs een ruime meerderheid van steekproefsgewijs onderzochte scholen een herstelopdracht voor burgerschap heeft gekregen (Inspectie van het Onderwijs, 2024). Vaak was het curriculum onvoldoende doelgericht en samenhangend, te weinig afgestemd op de kenmerken van de leerlingenpopulatie of was het curriculum onvoldoende herkenbaar in de onderwijspraktijk (Inspectie van het Onderwijs, 2024).

Uit Peil.Burgerschap einde basisonderwijs (2019-2020) blijkt dat ook de meerderheid van de schoolleiders en leerkrachten in het basisonderwijs aangeeft dat burgerschapsonderwijs op hun school nog verder ontwikkeld moet worden. Ook geven ze aan dat het vaak ontbreekt aan een duidelijke burgerschapsvisie, een doorlopende leerlijn en concrete leerdoelen voor burgerschap, evenals aan regelmatige evaluatie en bijstelling van het burgerschapsonderwijs (Inspectie van het onderwijs,

2022).

In het sbo vinden vrijwel alle leerkrachten burgerschap belangrijk; in het so ligt dit percentage ook hoog, maar significant lager dan in het sbo. Desondanks geeft de meerderheid van de leerkrachten aan dat er minder aandacht wordt besteed aan burgerschap dan aan andere leerdoelen zoals taal en rekenen. De helft van de schoolleiders geeft echter aan dat er juist meer aandacht aan burgerschap wordt besteed dan aan andere leerdoelen (Inspectie van het Onderwijs, 2023).

2.2.2 Burgerschap in het curriculum

Burgerschapsonderwijs komt op verschillende plekken en in verschillende vakken op school tot uiting, maar de samenhang in het aanbod is vaak onduidelijk. Scholen vinden het lastig te bepalen wat tot de inhoudelijke kern van burgerschap behoort, ook al is de wettelijke opdracht aangescherpt (Van der Laan & Lodeweges, 2021).

In het primair onderwijs ligt de focus voor burgerschapsonderwijs vooral op persoonsvorming en sociale omgang. Maatschappelijke aspecten van burgerschap en het thema democratie komen veel minder aan bod. Burgerschap komt vooral terug in de lessen bij wereldoriëntatie (Inspectie van het Onderwijs, 2022).

Ook op sbo- en so-scholen ligt de nadruk op persoonsvorming en sociale omgang en is er minder aandacht voor de maatschappelijke doelen van burgerschapsonderwijs. Bovendien is de aandacht voor seksuele vorming, seksuele diversiteit en seksuele weerbaarheid een belangrijk onderdeel van het burgerschapsonderwijs. Uit de praktijk blijkt dat in het (s)bo vaak meer nadruk wordt gelegd op seksuele weerbaarheid dan in het reguliere basisonderwijs (Inspectie van het Onderwijs, 2023a). Er zijn geen resultaten van vso-scholen.

Binnen het voortgezet onderwijs gaat de aandacht vooral uit naar democratie en minder naar diversiteit (Van der Laan & Lodeweges, 2021). Hier worden vooral de vakken geschiedenis en maatschappijleer geassocieerd met burgerschap, evenals andere zaakvakken. Waar maatschappijleer inzoomt op de werking van de democratische rechtsstaat, geeft geschiedenis met name zicht op de wording ervan (Noordink & Kampman, 2023). Daarnaast is inzicht van standplaatsgebondenheid door de leerling een belangrijke vaardigheid voor burgerschapsonderwijs.

Bij aardrijkskunde wordt de term wereldburgerschap gebruikt om de bijdrage van het vak aan burgerschap te duiden (Noordink & Kampman, 2023). Aardrijkskunde biedt relevante kennis en vaardigheden die nodig zijn om ruimtelijke vraagstukken te begrijpen en daarover een gefundeerde mening te vormen. Belangrijke burgerschapsthema's zoals leefbaarheid, duurzaamheid en veiligheid zijn onderdeel van het vak. Ook controversiële onderwerpen zoals migratie en klimaat worden besproken.

Het vak economie helpt leerlingen onder meer om de rol van de overheid te begrijpen en inzicht te krijgen in sociale zekerheid, werkgevers, en werknemers. Dilemma's rondom rechtvaardigheid en solidariteit zijn nauw verbonden met burgerschap. Daarnaast brengt het vak het spanningsveld in beeld tussen individuele wensen en collectieve belangen, evenals tussen welvaart en welzijn, en tussen economische groei en duurzaamheid (Noordink & Kampman, 2023).

De inhoud van bovenstaande zaakvakken heeft dus direct betrekking op burgerschapsthema's. Maar ook binnen leergebieden als mens en natuur en kunst en cultuur worden bijvoorbeeld maatschappelijke vraagstukken vanuit verschillende perspectieven besproken. Bij het leergebied digitale geletterdheid leren leerlingen dat digitale technologie invloed heeft op henzelf en op de wereld, en welke invloed ze zelf hebben op deze digitale wereld. Vaardigheden uit rekenen en wiskunde helpen leerlingen om informatie te doorgronden, opvattingen te onderbouwen en meningen van feiten te onderscheiden. Hetzelfde geldt voor Nederlands en moderne vreemde talen: zo bieden rijke teksten de mogelijkheid om burgerschapsthema's te bespreken. Dit zijn authentieke teksten over levensechte, herkenbare thema's, met een uitdagende inhoud en rijke vorm. Bij moderne vreemde talen worden cultuurverschillen en interculturele communicatie besproken (Driebergen et al., 2024).

2.2.3 De school als oefenplaats

Om de burgerschapscompetenties van leerlingen te versterken, is het essentieel dat er een schoolcultuur heerst waarin democratische spelregels en de basiswaarden worden nageleefd. Dit creëert een veilige omgeving waarin geoefend kan worden in en met omgangsvormen, basiswaarden, diversiteit, identiteit en democratie.

Een open en democratisch klas- en schoolklimaat draagt bij aan de ontwikkeling van burgerschapscompetenties (ICCS, 2017; Nieuwelink, 2020). Dit omvat factoren zoals een veilig pedagogisch klimaat, de mogelijkheid om met elkaar in discussie te gaan, begrip voor

verschillende perspectieven, ruimte om jezelf uit te drukken, invloed op schoolbeleid, en een dialogische didactiek (Van der Laan & Lodeweges, 2021).

In het po en so schatten schoolleiders en leraren in dat de school leerlingen regelmatig tot vaak een oefenplaats voor burgerschap biedt. Ze noemen als voorbeeld dat leerkrachten zorgen voor een veilige en open sfeer in de klas. Daarnaast geven ze aan dat leerlingen meedenken en deelnemen aan de overlegstructuur van de school, bijvoorbeeld via de leerlingenraad, dat ze ruimte krijgen voor eigen inbreng bij klasactiviteiten, en dat ze leren discussiëren en gezamenlijk verantwoordelijkheid dragen voor taken of projecten. Ook bij het opstellen en handhaven van schoolregels en het organiseren van activiteiten wordt de inbreng van leerlingen gevraagd (Inspectie van het Onderwijs, 2022; 2023a).

In het voortgezet onderwijs nemen leerlingen in Nederland minder vaak deel aan activiteiten die met burgerschap te maken hebben, zoals het stemmen voor klassenvertegenwoordiger, het schoolparlement, of de leerlingenraad, vergeleken met leerlingen in andere landen (Daas et al., 2023). Voorbeelden van participatieve activiteiten op school, waarover leraren en leerlingen in het ICCS-rapport worden bevraagd, zijn:

- Meebeslissen over de inhoud van de lessen.
- Bijdragen aan de planning van klasactiviteiten.
- Bijdragen aan de keuze van het lesmateriaal.
- Deelnemen aan het opstellen van klasregels.
- Stemmen voor klassenvertegenwoordiger of leerlingenraad.
- Meebeslissen over hoe zaken op school geregeld worden.
- Artikelen over sociale of politieke thema's schrijven voor de nieuwsbrief of website van de school.

2.2.4 Verschillen tussen scholen en schoolsoorten

In Nederland verschilt de burgerschapskennis sterk tussen scholen. Dit komt vooral doordat leerlingen in Nederland al op jonge leeftijd voor verschillende schooltypen worden geselecteerd. Een groot deel van de verschillen tussen Nederlandse scholen wordt verklaard door persoonlijke en sociale achtergrondkenmerken van leerlingen. De verschillen zijn vrij groot tussen jongeren met ouders met een hbo- of universitaire opleiding en ouders met een andere opleiding, evenals tussen leerlingen met en zonder migratieachtergrond (Daas et al., 2023).

Ook tussen verschillende schoolsoorten zijn er aanzienlijke verschillen in burgerschapskennis en -aanbod. Op het vmbo ligt de nadruk meer op aanpassen aan bestaande normen, terwijl in havo en vwo-klassen een kritische houding wordt gestimuleerd. Vwo-leerlingen hebben bovendien meer mogelijkheden om democratie te oefenen, bijvoorbeeld door deel te nemen aan debat en discussies (Nieuwelink et al., 2019). Daarnaast krijgen leerlingen uit gemarginaliseerde groepen (zoals leerlingen met een migratieachtergrond, leerlingen met een lagere sociaal economische status, leerlingen op het vmbo/mbo) relatief weinig kansen om deel te nemen aan discussies en debatten en de leerlingenraad. Daarmee lijkt de groep leerlingen die thuis weinig mogelijkheden hebben om hun burgerschap te ontwikkelen en (be)oefenen, hiervoor ook op school relatief weinig mogelijkheden te hebben (Nieuwelink et al., 2024).

3. Geleerd curriculum

In dit hoofdstuk bespreken we het geleerd curriculum. Het gaat om het ervaren curriculum (hoe leerlingen het onderwijs ervaren) en het gerealiseerde curriculum (de opbrengsten van het onderwijsleerproces). Veelal worden burgerschapscompetenties verdeeld in kennis (bijvoorbeeld kennis van de democratie en samenleving, kennis van rechten en plichten als burger of begrip van diversiteit en tolerantie), vaardigheden (bijvoorbeeld kritische denkvaardigheden en probleemoplossend vermogen) en houdingen (bijvoorbeeld een actieve betrokkenheid bij en verantwoordelijkheid voor de gemeenschap en de bereidheid om samen te leven met mensen met verschillende achtergronden (Holman et al., 2023).

Om zicht te krijgen op het ervaren en gerealiseerd curriculum zijn de gegevens gebruikt uit:

- de twee nationale rapporten van *Peil.Burgerschap. Einde basisonderwijs 2019-2020* en *Peil.Burgerschap. Einde speciaal (basis) onderwijs 2020-2021*;
- het internationale *ICCS onderzoek (2022-2023)* de Nederlandse bevindingen daarvan in *Burgerschap in beeld* (Daas et al., 2023) en *Democratische kernwaarden in het voortgezet onderwijs. Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden en Schoolloopbanen* (Rapport ADKS, februari 2021).
- het *Verkenkend onderzoek monitoring burgerschapsonderwijs en burgerschapscompetenties (2023)*;
- het onderzoek *De staat van het onderwijs (2024)*.

Er is weinig onderzoek gedaan naar het geleerde curriculum in het so en vso, dus hierop is er weinig zicht.

3.1 **Peil.Burgerschap: Einde basisonderwijs (2019-2020)**

Peil.Burgerschap einde basisonderwijs 2019-2020 geeft zicht op de burgerschapscompetenties van leerlingen in groep 8 van het basisonderwijs, voor burgerschapskennis ook in vergelijking met eerder peilingsonderzoek. Aan de hand van een reeks kennisopgaven rond democratisch handelen en omgaan met verschillen, wordt er bij de peilingsonderzoeken gekeken naar het kennisniveau van groep 8-

leerlingen en hoe ze hun eigen vaardigheden inschatten (Inspectie van het Onderwijs, 2022a).

Dit peilingsonderzoek voor burgerschap baseert zich in aanpak en methodologie grotendeels op de Periodieke Peiling van het Onderwijsniveau (PPON, 2009) en de International Civic and Citizenship Education Study onderzoeken (ICCS, 2009; 2016). Daarnaast brengt het onderzoek het onderwijs in burgerschapsvorming op de scholen in kaart. Tot slot is bekeken welke algemene en aan burgerschap gerelateerde kenmerken van leerlingen, leerkrachten en klassen samenhangen met de verschillen in burgerschapscompetenties.

In dit peilingsonderzoek werden de kennis, vaardigheden en attitude in kaart gebracht voor de vier sociale taken die jongeren als burgers in onze samenleving moeten kunnen vervullen: omgaan met conflicten, omgaan met verschillen, democratisch handelen en maatschappelijk verantwoord handelen. Burgerschapsvaardigheid wordt op twee manieren gemeten: als toegepaste burgerschapskennis en als zelf ingeschatte vaardigheid.

Burgerschapskennis en vaardigheden

Dit rapport toont onder meer dat de burgerschapskennis van leerlingen in groep 8 sinds 2009 licht is afgenomen en aanzienlijk varieert. Vier op de vijf leerlingen beheersen tussen de 54% en 86% van de kennisvragen. Er is een duidelijk verband tussen burgerschapskennis en het voorlopige schooladvies van de leerling: hoe hoger het schooladvies, hoe groter de burgerschapskennis en vaardigheid in het toepassen ervan. Verder blijken meisjes iets beter in staat burgerschapskennis toe te passen dan jongens. De mate waarin leerlingen hun kennis kunnen toepassen, hangt nauw samen met hun kennisniveau. Vier op de vijf leerlingen beheersen tussen de 50% en 89% van de toepassingsopgaven.

Burgerschapshouding

Meer dan 3/4 van de leerlingen heeft een gematigd positieve burgerschapshouding, bijvoorbeeld ten aanzien van samenwerken in een groep, omgaan met verschillen en vertrouwen in maatschappelijke instituties. De inschatting van de eigen burgerschapsvaardigheid verschilt aanzienlijk tussen leerlingen.

Scholen

De meeste schoolleiders en leerkrachten geven aan dat het burgerschapsonderwijs op hun school nog verder moet worden ontwikkeld. Vaak ontbreekt een duidelijke visie op burgerschap, evenals een uitgewerkte leerlijn en concrete leerdoelen. Bovendien wordt het burgerschapsonderwijs niet regelmatig geëvalueerd en bijgesteld. De dagelijkse focus ligt op persoonsvorming en sociale omgang. Maatschappelijke aspecten van burgerschap komen veel minder aan bod. Burgerschap komt vooral terug in schoolcultuur en schoolklimaat, en bij onderwijs in wereldoriëntatie.

Twee vijfde van de leerkrachten geeft aan de leerresultaten voor burgerschap bij te houden. Dit betreft met name vaardigheden (zoals sociale vaardigheden en samenwerken), houdingen (bijvoorbeeld verantwoordelijkheidsgevoel en rekening houden met anderen) en intrapersoonlijke aspecten (zoals zelfvertrouwen en zelfcontrole).

3.2 Peil.Burgerschap: Einde speciaal (basis)onderwijs (2020-2021)

Peil.Burgerschap einde s(b)o 2020-2021 geeft zicht op de burgerschapscompetenties van leerlingen aan het einde van het sbo en so (voormalig cluster 4), en ook op het burgerschapsonderwijs op deze scholen. Ook in deze peiling is gekeken naar de vier sociale taken van burgers in de samenleving: omgaan met conflicten, omgaan met verschillen, democratisch handelen en maatschappelijk verantwoord handelen. Daarnaast is in het sbo en so ook gepeild hoe leerlingen hun eigen seksuele weerbaarheid inschatten.

Op de meeste sbo- en so-scholen zijn er globale ideeën over de invulling van het burgerschapsonderwijs. Burgerschapsonderwijs krijgt vooral vorm in de schoolcultuur en het klasklimaat en via het bespreken van de actualiteit in de klas (Inspectie van het Onderwijs, 2023a).

Burgerschapskennis en vaardigheden

De burgerschapskennis en de mate waarin leerlingen deze kunnen toepassen, varieert sterk tussen leerlingen. De helft van de leerlingen beheerst minimaal 63% van alle kennisopgaven en 74% van alle opgaven die het toepassen van burgerschapskennis toetsen. In het so ligt de gemiddelde beheersing van opgaven hoger dan in het sbo. Vergeleken met leerlingen in het po (peiling 2019-2020) hebben sbo- en so-leerlingen duidelijk minder burgerschapskennis. De mate waarin

leerlingen hun burgerschapskennis kunnen toepassen, hangt nauw samen met de burgerschapskennis zelf. Net als bij de kennisopgaven, behalen de so-leerlingen gemiddeld een hogere score op de opgaven voor toegepaste burgerschapskennis dan sbo-leerlingen.

Burgerschapshouding

Deze grote variatie geldt ook voor de burgerschapshouding van leerlingen, die uiteenloopt van matig positief tot zeer positief. De burgerschapshouding is gemiddeld in zowel sbo als so gematigd positief, nog iets positiever in het sbo dan in het so. De burgerschapshouding van s(b)o-leerlingen varieert aanzienlijk: vier op de vijf leerlingen hebben een burgerschapshouding die varieert tussen weinig positief en uitgesproken positief. Leerlingen in het sbo en so laten over het algemeen een relatief weinig positieve attitude zien op stellingen bij het domein 'omgaan met conflicten'

Zowel in het sbo als in het so heeft vier op de vijf leerlingen een matig tot redelijk vertrouwen in de eigen burgerschapsvaardigheid. Vaardigheden en houdingen verschillen minder tussen schooltypen po, sbo en so. Leerlingen die vaker het nieuws volgen (via krant, televisie of sociale media) hebben een positievere houding ten aanzien van burgerschap en schatten hun eigen burgerschapsvaardigheid hoger in.

Scholen

Leerdoelen op het gebied van persoonsvorming en sociale omgang, waaronder ook het thema seksualiteit, krijgen op de sbo- en so-scholen de meeste aandacht. Er is minder aandacht voor de maatschappelijke doelen van burgerschapsonderwijs. Ook komt uit het onderzoek het positieve beeld naar voren dat de gemiddelde sbo- en so-leerling een hoge seksuele weerbaarheid heeft. Meer dan de helft van de leerlingen laat een hoge mate van seksuele weerbaarheid zien. Vrijwel alle leerlingen geven bijvoorbeeld aan te weten dat ze mogen weigeren een naaktfoto met iemand te delen.

Leerkracht- en schoolkenmerken die een samenhang laten zien met burgerschapscompetenties zijn: de bekwaamheid die de leerkracht ervaart in het lesgeven over het politieke systeem en de mate waarin de visie op burgerschapsonderwijs op de school is uitgewerkt. Leerlingen in een klas met een leerkracht die zich bekwaam voelt in het onderwijzen van het politieke systeem, behalen hogere scores op opdrachten die vaardigheid in het toepassen van burgerschapskennis vereisen.

Vooraf in het sbo vinden nagenoeg alle leerkrachten burgerschap (heel) belangrijk; in het so ligt dit percentage ook hoog, maar significant lager dan in het sbo. Wel geeft het grootste deel van de leerkrachten aan dat er minder aandacht is voor burgerschap dan voor andere leerdoelen zoals taal en rekenen. De helft van de schoolleiders geeft aan dat er juist meer aandacht voor is dan voor andere leerdoelen.

Ondanks alle inspanningen op het gebied van burgerschap moet het burgerschapsonderwijs op een groot deel van de s(b)o-scholen doorontwikkeld worden. Er is namelijk nog niet veel sprake van een (gedeelde) visie, concrete leerdoelen voor burgerschapsvorming en het systematisch volgen van de burgerschapsontwikkeling van leerlingen. Zo'n gedeelde visie is belangrijk (Inspectie van het Onderwijs, 2023a).

3.3 ICCS en de Nederlandse bevindingen (2022-2023)

De International Civic and Citizenship Education Study (ICCS) is een periodiek internationaal vergelijkend onderzoek. Hierbij wordt het niveau van kennis, vaardigheden en houding (burgerschapscompetenties) onder 14- en 15-jarige scholieren onderzocht en geplaatst in een internationaal vergelijkend perspectief. In Nederland gaat het om leerlingen in het tweede leerjaar van het voortgezet onderwijs. Bij het ICCS onderzoek in 2022 zijn de burgerschapskennis, -vaardigheden, en -houdingen van ruim 2.600 Nederlandse leerlingen in leerjaar 2 van ruim 100 vo-scholen in 2022 gepeild. De burgerschapscompetenties zijn op vier basisvaardigheden inhoudelijke domeinen in kaart gebracht: democratie, maatschappelijke basiswaarden, maatschappelijke participatie en identiteit.

In Nederland is er bovendien het Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden en Schoolloopbanen (ADKS), die zowel in 2019 als 2021 onderzoeksresultaten publiceerden (Van der Meer et al., 2021). Het ADKS-onderzoek is opgezet door de Universiteit van Amsterdam, in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en in samenwerking met ProDemos: Huis voor democratie en rechtsstaat en het Sociaal en Cultureel Planbureau.

Burgerschapskennis en vaardigheden

In 2009 nam Nederland voor het eerst deel aan de ICCS (Maslowski et al., 2012). De belangrijkste bevindingen waren dat burgerschapskennis van Nederlandse jongeren min of meer gelijk is aan burgerschapskennis in andere landen, maar minder in vergelijking met omliggende landen.

Er bestonden bovendien grote verschillen in burgerschapscompetenties tussen leerlingen van enerzijds het vmbo en anderzijds het havo en vwo. Ook uit het ADKS rapport bleek dat leerlingen op het vwo het leven in een democratie veel vaker belangrijk vinden dan leerlingen op het vmbo en scoren leerlingen in het vwo hoger op burgerschapskennis dan vmbo-leerlingen (Van der Meer et al., 2021; Mulder et al., 2022; Van Slageren et al., 2023).

Uit het ICCS van 2022 bleek dat het gemiddelde kennisniveau over burgerschap van vo-leerlingen in Nederland laag is ten opzichte van vergelijkbare landen, zoals Denemarken, Noorwegen en Zweden en de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen. Op basis van een kennistoets konden leerlingen scoren in vier vaardigheidsniveaus. Bijna twee derde had een score binnen de twee hoogste niveaus, maar één op de zeven leerlingen scoorde op of zelfs onder het laagste niveau. Deze leerlingen hadden geen kennis van basale begrippen, zoals ieders gelijkheid voor de wet of het belang van geheime stemmingen bij verkiezingen.

In Nederland zijn er meer verschillen tussen scholen wat betreft de burgerschapskennis van leerlingen dan in andere landen. Vooral tussen vwo en vmbo zijn er wezenlijke verschillen. De verschillen tussen jongeren met ouders met een hbo of wetenschappelijke opleiding en ouders met een andere opleiding, en tussen leerlingen met en zonder migratieachtergrond zijn in Nederland relatief groot. Deze ongelijkheid in burgerschapskennis, die ook in 2009 en 2016 is vastgesteld, is blijven bestaan.

Tussen meisjes en jongens zijn er geen verschillen, anders dan in 2016, toen meisjes blijken gaven van meer burgerschapskennis. Tussen leerlingen in vmbo, havo en vwo zijn er aanzienlijke verschillen in kennis, waarbij leerlingen in het vwo het hoogst scoren, gevolgd door de havo. Deze verschillen zijn substantieel, en sinds 2016 niet kleiner geworden.

Opvallend is dat leerlingen minder vertrouwen hebben in hun eigen burgerschapsvaardigheden dan leerlingen in vergelijkbare landen. Ze geven aan dat op school weinig aandacht wordt besteed aan burgerschap (Daas et al., 2023; Schulz et al., 2023). Het gemiddelde vertrouwen van Nederlandse jongeren in de eigen burgerschapsvaardigheden is niet veranderd sinds 2016.

In het algemeen springt in het oog dat leerlingen in Nederland in vergelijking met leeftijdsgenoten in andere landen doorgaans zeggen minder over burgerschap op school te hebben geleerd. Thema's die relatief hoog scoren, zijn het milieu, het beoordelen van online informatie en leren hoe de economie werkt. Leerlingen geven veel minder vaak aan dat ze geleerd hebben over bescherming van burgerrechten, de invoering en wijziging van wetten, kandidaat stellen voor lokale verkiezingen en bijdragen aan de oplossing van problemen in de lokale gemeenschap.

Een vergelijkbaar beeld kwam ook uit de eerdere ICCS-onderzoeken naar voren. Op basis van dit beeld moet worden geconcludeerd dat – volgens leerlingen – er in Nederland relatief weinig wordt geleerd over burgerschap op school.

In vergelijking met leeftijdsgenoten elders doen leerlingen in Nederland minder vaak mee aan activiteiten die aan burgerschap gerelateerd zijn (zoals stemmen voor klassenvertegenwoordiger, schoolparlement of leerlingenraad), ook al zien ze de waarde van bijvoorbeeld betrokkenheid van leerlingen bij besluitvorming op school, of het rekening houden met wat leerlingen belangrijk vinden.

Burgerschapshouding

Nederlandse tweedeklassers hechten waarde aan zogeheten conventioneel burgerschap, dat onder meer verwijst naar stemmen bij verkiezingen, het volgen van politiek nieuws en politieke discussie. Zo geeft bijna driekwart van de jongeren aan te zullen gaan stemmen bij verkiezingen wanneer ze stemrecht hebben en vindt een derde het van belang om zich te mengen in politieke discussies. Toch ligt het belang dat ze aan conventioneel burgerschap hechten onder het internationale gemiddelde en is het aanmerkelijk lager dan in de vergelijkingslanden. Dit geldt ook voor sociaal bewogen burgerschap. Het belang dat jongeren daaraan hechten is groot. Tegelijkertijd vindt een derde van de jongeren in Nederland het 'deelnemen aan vreedzame protesten tegen wetten die als onrechtvaardig worden beschouwd' belangrijk voor goed burgerschap. In de vergelijkingslanden ligt dit aanmerkelijk hoger, net als in alle andere deelnemende landen.

Het onderzoek liet zien dat de burgerschapskennis van Nederlandse leerlingen gelijk was aan het internationale gemiddelde. Ten opzichte van vergelijkbare landen, zoals Denemarken, Noorwegen en Zweden en de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen, scoorden Nederlandse

leerlingen echter gemiddeld een stuk lager. Evenals elders zijn er in Nederland grote verschillen in burgerschapshoudingen tussen leerlingen. Het opleidingsniveau van de ouders, evenals de sociaaleconomische en migratieachtergrond, zijn contextuele factoren die een significante rol spelen in de verschillen in burgerschapshoudingen van leerlingen.

De meerderheid van de Nederlandse leerlingen geeft brede steun aan gelijke rechten voor mannen en vrouwen en alle etnische groepen. Toch ligt dit aandeel onder het internationale gemiddelde en is aanzienlijk lager dan in de landen om ons heen. Het vertrouwen dat leerlingen hebben in de Nederlandse rechtspraak, media en overheid is daarentegen hoger dan in omliggende landen (Daas et al., 2023; Schulz et al., 2023).

Scholen

Het beeld dat leerlingen, leraren en schoolleiders geven van de aandacht van de school voor burgerschapsonderwijs laat zien dat dit achterblijft bij scholen in de vergelijkingslanden, evenals bij het internationale gemiddelde. Evenals in 2016 is er op scholen in Nederland minder aandacht voor bevordering van burgerschapscompetenties dan elders. Ook zijn de verschillen tussen scholen wat betreft de gemiddelde burgerschapscompetenties van leerlingen (en in het bijzonder burgerschapskennis) in Nederland relatief groot. Dat is niet veranderd ten opzichte van eerdere ICCS-studies. Alhoewel ook andere factoren (zoals de achtergrondkenmerken van leerlingen) een grote rol spelen, laten de analyses een relatie zien tussen hoe leerlingen het burgerschapsonderwijs op scholen ervaren, en hun burgerschapscompetenties.

In Nederland zijn de verschillen tussen scholen relatief groot. Sinds 2016 zijn deze verschillen niet veel groter of kleiner geworden. In Nederland doet het er dus meer toe op welke school een leerling zit, dan in de vergelijkingslanden. Dat hangt samen met de gedifferentieerde opzet van het Nederlandse schoolsysteem. Waar leerlingen in andere landen vaker samen naar dezelfde school gaan, zitten leerlingen met vergelijkbare prestatieniveaus en met een vergelijkbare sociaaleconomische positie van ouders hier vaker in verschillende scholen.

3.4 Verkennend onderzoek monitoring burgerschapsonderwijs en burgerschapscompetenties (2023)

Het Verkennend onderzoek monitoring burgerschapsonderwijs en burgerschapscompetenties is een overzichtsstudie die is uitgevoerd in opdracht van het ministerie van OCW (Holman et al., 2023). In de studie staan twee vragen centraal:

1. Welke onderzoeken lopen eind 2023 naar burgerschapscompetenties van leerlingen en studenten, en naar het burgerschapsonderwijs van scholen en instellingen?
2. Waar liggen hiaten in de beschikbare kennis, welke kennis ontbreekt, en welk bestaand onderzoek kan worden aangewend om op voort te bouwen voor de uitvoering van de beoogde monitoring?

Het doel van deze verkennende studie was om te komen tot een conceptueel raamwerk op basis van bestaande kennis en lopend onderzoek over burgerschapsonderwijs en burgerschapscompetenties. Dit onderzoek is een vooronderzoek voor een mogelijke uitgebreide monitoring in de periode 2025-2029.

Dit verkennend onderzoek geeft een samenvatting van onderzoeken naar burgerschapsonderwijs tot 2023 en gebruikt veelal dezelfde bronnen die we in hoofdstuk 3 bespreken.

3.5 De Staat van het Onderwijs (2024)

Elk jaar verschijnt het rapport 'De Staat van het Onderwijs'. Het laat zien wat in het Nederlandse onderwijs goed gaat, maar ook wat beter kan en moet. Zo wordt er bijvoorbeeld geconcludeerd dat scholen en opleidingen die de onderwijskwaliteit en basisvaardigheden niet op orde hebben, meer voorbeeld zouden moeten nemen aan scholen waar het wel goed gaat. Hieronder beschrijven we enkele bevindingen uit de Staat van het Onderwijs (2024) op het gebied van burgerschap.

Burgerschapskennis en vaardigheden

Burgerschapscompetenties van leerlingen in Nederland daalden ten opzichte van de vorige meting, net als in veel andere landen (Daas et al., 2023; Schulz et al., 2023). Leerlingen voelen zich redelijk sociaal en maatschappelijk vaardig. Eerstejaars vo-leerlingen geven aan zichzelf

gemiddeld redelijk sociaal en maatschappelijk vaardig te vinden (gemiddeld ongeveer een 3 op een schaal van 4) (ResearchNed, 2024).

De mate waarin leerlingen zich voorbereid voelen op wat ze in hun huidige opleiding aan sociale vaardigheden en maatschappelijke competenties nodig hebben door hun vorige school of opleiding, is lager. Minder dan de helft van de leerlingen en studenten weet dat het mogelijk is om op de huidige school of opleiding ondersteuning te krijgen bij het verder ontwikkelen van de sociale vaardigheden. Van de leerlingen die zeggen dat er een mogelijkheid is voor het vragen om hulp, geeft ruim de helft aan hier ook wel eens gebruik van te maken (vo: 54%). Over het algemeen geven ook instromers op de arbeidsmarkt aan redelijk tevreden te zijn over hun eigen competentie en ervaren toerusting wat betreft sociale vaardigheden en maatschappelijke competenties.

Burgerschapshouding

De opvattingen over burgerschap en democratische waarden van vo-leerlingen zijn in de afgelopen jaren niet veel veranderd. Leerlingen hechten waarde aan onder meer het stemmen bij verkiezingen, het volgen van politiek nieuws en het zich mengen in politieke discussies.

Scholen

De Inspectie rapporteert al langere tijd dat de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs stagneert (Inspectie van het Onderwijs, 2017a, 2020e, 2022a). In 2021 werden de wettelijke eisen voor bevordering van burgerschap aangepast. Of dit leidt tot verbetering van het burgerschapsonderwijs moet in de komende jaren blijken.

Voor een zo goed mogelijke invulling van het toezicht is er regelmatig contact met inspecties in andere landen, zoals Schotland en Zweden. Deze landen en Nederland hanteren een verschillende definitie van burgerschap en leggen nadruk op verschillende aspecten. Zo ligt in Nederland de focus op actief burgerschap en sociale cohesie. Burgerschap is onderdeel van het inspectiekader: scholen moeten doelgericht, samenhangend en herkenbaar burgerschapsonderwijs geven, waarbij bevordering van democratische basiswaarden centraal staat. In Zweden ligt de focus op democratische normen en waarden. Elementen van burgerschapswetgeving worden tijdens inspecties onderzocht. In Schotland bestaat geen enkelvoudige definitie van burgerschap, maar een holistische benadering. Persoonsvorming, socialisatie, welzijn en maatschappelijke vorming zijn verweven in het

totale curriculum. Burgerschap wordt vanuit een holistisch perspectief onderzocht tijdens inspecties.

In Schotland en Zweden wordt gestuurd op zelfevaluatie door scholen. In Zweden vullen alle scholen een jaarlijkse vragenlijst in. De inspectie vraagt naar zelfevaluatie en monitoringsresultaten van elementen van burgerschap. In Schotland bestaat een door de overheid ontwikkelde tool. Alle scholen en besturen gebruiken deze. Het burgerschapsonderwijs is verweven in de verschillende onderdelen van deze tool. Daarnaast delen de Schotse en Zweedse inspecties goede voorbeelden van burgerschapsonderwijs met het onderwijsveld. De Schotse inspectie deelt toegankelijk vormgegeven informatie over goede onderwijspraktijken en lichten deze praktijken uit tijdens het 'Scottish Learning Festival', waardoor andere scholen geïnspireerd kunnen raken. In Zweden worden goede praktijken uit verschillende contexten gedeeld in thematische rapporten over dit onderwerp.

3.6 **Samenvatting**

Primair onderwijs

Uit het peilingsonderzoek Peil.Burgerschap einde basisonderwijs 2019-2020 blijkt dat er grote verschillen waren in burgerschapskennis en burgerschapsvaardigheden tussen leerlingen met verschillende verwachte onderwijsloopbanen. Daarnaast leek het niveau van burgerschapskennis te zijn gedaald ten opzichte van een vergelijkbare meting in 2009 onder leerlingen in groep 8. Burgerschapshoudingen van leerlingen kunnen het best worden omschreven als 'matig positief', bijvoorbeeld ten aanzien van samenwerken in een groep, omgaan met verschillen en vertrouwen in maatschappelijke instituties. Ook bleek uit deze peiling dat, ondanks dat de meeste scholen het belang van burgerschapsonderwijs benadrukten, de formulering van een visie, leerdoelen en een leerplan op veel scholen grotendeels ontbraken (Inspectie van het Onderwijs, 2022b; Slijkhuis et al., 2021).

S(b)o

Hetzelfde onderzoeksdesign werd gehanteerd in een studie naar burgerschapsonderwijs en burgerschapscompetenties van leerlingen in het s(b)o (circa tien tot twaalf jaar oud) (Inspectie van het Onderwijs, 2023; Slijkhuis et al., 2023). Uit dit onderzoek bleek dat leerlingen in het s(b)o minder burgerschapskennis hebben dan leerlingen in het reguliere basisonderwijs, dat verschillen in burgerschapskennis en toegepaste vaardigheden tussen leerlingen deels kunnen worden toegeschreven aan

de klas waarin ze zitten, en dat burgerschapsonderwijs in het s(b)o voornamelijk zichtbaar is in het school- en klasklimaat en in discussies over actualiteiten. Het burgerschapsonderwijs in het s(b)o bleek minder georganiseerd en geconcretiseerd te zijn in vergelijking met het reguliere po, bijvoorbeeld zichtbaar in het gegeven dat er minder sprake was van een visie, concrete leerdoelen en een leerplan voor burgerschapsonderwijs (Inspectie van het Onderwijs, 2023; Slijkhuis et al., 2023).

Vo

Uit de ICCS onderzoeken komen bevindingen naar voren over de mate van kennis over democratie, politieke betrokkenheid van jongeren, verschillen tussen scholen en schooltypen en interesse in burgerschapsonderwerpen. Voor Nederlandse scholieren valt op dat kennisaspecten achterblijven bij scholieren uit vergelijkbare landen, dat er grote verschillen zijn tussen vmbo enerzijds en vwo anderzijds. Ook is burgerschapskennis van leerlingen die deelnamen aan de meting in 2022 lager dan die van leerlingen die deelnamen aan de meting van 2016. Deze daling van burgerschapskennis is in veel deelnemende landen zichtbaar. Er bestaan grote verschillen in burgerschapskennis tussen leerlingen op basis van hun migratieachtergrond, de opleiding van ouders, en tussen leerlingen in het vmbo, havo en vwo. Het merendeel van de Nederlandse jongeren ondersteunt democratie als bestuursvorm en is positief over het functioneren van het politieke systeem (Daas et al., 2023b). Nederlandse jongeren verwachten in mindere mate politiek te participeren in de toekomst dan jongeren in de vergelijkingslanden. Wat betreft burgerschapshoudingen bestaan minder grote en minder eenduidige verschillen tussen leerlingen dan bij burgerschapskennis. De verschillen die wel duidelijk zichtbaar zijn, laten zien dat meisjes gelijkheid van mannen en vrouwen in hogere mate ondersteunen dan jongens; dat leerlingen met een migratieachtergrond een positievere houding hebben ten opzichte van immigranten dan leerlingen zonder migratieachtergrond; en dat leerlingen met een migratieachtergrond minder institutioneel vertrouwen hebben dan leerlingen zonder migratieachtergrond (Holman et al., 2023). In vergelijking met andere landen hebben Nederlandse leerlingen, net als in 2009 en 2016, in mindere mate aangegeven dat er een open klasklimaat voor discussie is. In klassen waar leerlingen het klasklimaat als meer open ervaren, bleek ook de burgerschapskennis hoger. Het voornemen om te stemmen bleek daarnaast samen te hangen met het ten minste wekelijks gebruiken van media voor informatie, ervaring met maatschappelijke

participatie, vertrouwen in maatschappelijke instituties, en de bereidheid tot betrokkenheid (Holman et al., 2023).

Voor wat betreft de rol van de scholen in de burgerschapsvorming van leerlingen ontstaat het beeld dat, volgens Nederlandse leerlingen, op school weinig aan burgerschapsonderwijs wordt gedaan (Daas et al., 2023b) en dat er op Nederlandse scholen weinig richting wordt gegeven aan het burgerschapsonderwijs. Ook nemen Nederlandse leerlingen weinig deel aan democratische activiteiten op school, zoals een leerlingenraad of meebeslissen over hoe zaken op school geregeld worden.

4. Te peilen competenties burgerschap

In dit hoofdstuk bespreken we welke domeinen en te peilen competenties we voorstellen voor het peilingsonderzoek burgerschap in 2026-2027.

4.1 Verantwoording

Bij het vaststellen van de domeinen en competenties hielden we rekening met twee criteria:

1. **Relevant:** welke domeinen en competenties van het leergebied burgerschap zijn op dit moment wettelijk verplicht, of zijn van belang en hebben prioriteit in het peilingsonderzoek?
2. **Realistisch:** vormen de domeinen en competenties een afspiegeling van de aspecten die in de onderwijspraktijk aan de orde komen en is het te verwachten dat leerlingen kunnen beschikken over de benodigde competenties? Dit wordt mede bepaald door hun leeftijd en onderwijssoort.

Voor de totstandkoming van de domeinen en de te peilen competenties hebben we ons gebaseerd op verschillende bronnen:

- Ten eerste richten we ons op de wettelijke opdracht burgerschap (2021) en de kerndoelen uit 2006 (po en onderbouw vo), 2010 (so) en 2014 (vso).
- Ten tweede hebben we gekeken naar de conceptkerndoelen burgerschap uit 2024, omdat de inhoud van de conceptkerndoelen richting kunnen geven aan de wettelijke opdracht burgerschap. Daarnaast gebruiken verschillende organisaties, onderwijsadviseurs en scholen de conceptkerndoelen al bij het vormgeven van burgerschapsonderwijs (zie paragraaf 2.1.2). Bovendien is dit relevant voor eventuele vervolgpeilingen.
- Ten derde hebben we inzichten uit verschillende onderzoeken en publicaties meegenomen in onze keuzes.
- Ten vierde hebben we de bevindingen van de veldraadpleging van 16 september 2024 meegenomen in de bijstellingen van de te

peilen domeinen en competenties.

4.2 Domeinen

In deze paragraaf beschrijven we welke argumenten ten grondslag liggen aan het voorstel voor de te peilen domeinen.

We hebben voor een driedeling gekozen, waarbij het gaat om de volgende domeinen:

- domein democratie
- domein diversiteit
- domein maatschappelijke vraagstukken

De domeinen democratie en diversiteit vormen twee belangrijke bouwstenen, zowel in de wettelijke opdracht voor burgerschap (2021) als in de conceptkerndoelen (2024). Ze zijn duidelijk verankerd in de wettelijke kaders en herkenbaar voor de onderwijspraktijk, zoals ook blijkt uit de veldraadpleging. Het domein maatschappelijke vraagstukken is als derde te peilen domein toegevoegd, onder meer op basis van de conceptkerndoelen en de aanbevelingen vanuit de veldraadpleging.

Domein democratie

De wettelijke opdracht voor burgerschap stelt dat het bij democratie gaat over:

- a. kennis over en respect voor de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals verankerd in de Grondwet, de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens, en het handelen naar deze basiswaarden op school;
- b. het ontwikkelen van de sociale en maatschappelijke competenties die de leerling in staat stellen deel uit te maken van en bij te dragen aan de pluriforme en democratische samenleving.

Ook in de conceptkerndoelen is democratie een belangrijk thema in het kerndoel over democratische waarden en het kerndoel over democratische betrokkenheid (zie bijlage 3).

In de huidige kerndoelen (2006, 2010, 2014) staat dat leerlingen op hoofdlijnen leren hoe het Nederlandse politieke bestel als democratie functioneert (zie bijlage 1).

Het te peilen domein democratie, zoals voorgesteld in deze domeinbeschrijving, geeft een concrete invulling aan bovenstaande kaders. Dit omvat onder meer kennis over de democratische rechtsstaat, de Grondwet, democratische basiswaarden en verschillende perspectieven op democratie. Daarnaast gaat het over sociale en maatschappelijke vaardigheden waarmee leerlingen gestimuleerd worden om eigen opvattingen over democratie en een democratische houding te ontwikkelen. Verder ligt de nadruk op actieve participatie en democratische betrokkenheid van leerlingen op school en in de samenleving (zie paragraaf 4.4).

Domein diversiteit

De wettelijke opdracht geeft ook aandacht aan diversiteit:

- c. het bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid alsmede de waarde dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden.

In de conceptkerndoelen (2024) is diversiteit als tweede kerndoel opgenomen (zie bijlage 3). De huidige kerndoelen (2006, 2010, 2014) stellen dat leerlingen "hoofdzaken leren over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit" (zie bijlage 1).

Het te peilen domein diversiteit gaat over de kennis over het omgaan met en respecteren van de veelheid aan verschillen en overeenkomsten in de samenleving. Het gaat onder andere om kennis over hoe de Nederlandse samenleving er op gebied van geloof, politieke voorkeur, afkomst, geslacht, seksuele oriëntatie en beperkingen uitziet en dat de Grondwet discriminatie op welke grond dan ook verbiedt. Daarnaast gaat het over zich kunnen verplaatsen in de situatie en beleving van anderen en om situaties die discriminerend zijn te herkennen en bespreekbaar te maken. Verder gaat het om de bereidheid om een open en respectvolle houding te hebben ten opzichte van mensen met andere achtergronden en de bereidheid om gelijke rechten te respecteren en hiervoor op te komen (zie paragraaf 4.4).

Domein maatschappelijke vraagstukken

Bij maatschappelijke vraagstukken gaat het om onderwerpen als duurzaamheid en milieu, gezondheid, digitalisering, globalisering,

rechtvaardigheid, mondiale ongelijkheid, discriminatie en polarisering.

Er zijn verschillende redenen om het domein maatschappelijke vraagstukken als derde te peilen domein voor te stellen.

In de eerste plaats zijn in de conceptkerndoelen burgerschap (2024) maatschappelijke vraagstukken opgenomen als domein en als kerndoel. Tijdens het opstellen van de conceptkerndoelen zijn er leerlingensessies georganiseerd, waarbij de betrokkenheid van leerlingen centraal stond. Een belangrijke uitkomst van deze sessies is dat maatschappelijke vraagstukken een eigen domein en kerndoel moet worden. Leerlingen leren graag over maatschappelijke vraagstukken in het kader van burgerschap. Ze vinden het belangrijk dat ze zich kunnen oriënteren op de mogelijkheden en middelen om bij te dragen aan oplossingen, vanuit hun eigen opvattingen, idealen, identiteit en waarden.

Bovendien is het domein herkenbaar voor het onderwijs en is het in de praktijk vaak geïntegreerd binnen de verschillende leergebieden. Dat werd ook bevestigd tijdens de veldraadpleging.

In de tweede plaats benadrukt de wettelijke opdracht voor burgerschap (2021) dat het onderwijs zich onder andere richt op het ontwikkelen van maatschappelijke competenties. In het voorstel voor de te peilen competenties hebben deze met name een plek binnen het domein maatschappelijke vraagstukken.

De huidige kerndoelen van 2006, 2010, 2014 (zie bijlage 1) bieden ook kaders voor het domein maatschappelijke vraagstukken. Het gaat dan vooral om kerndoelen van mens en maatschappij en mens en natuur voor vo. Die stellen dat leerlingen leren om betekenisvolle vragen te stellen over maatschappelijke kwesties en verschijnselen. Ze leren een beargumenteerd standpunt in te nemen en dit te verdedigen, en ze leren respectvol om te gaan met kritiek (M&M 36). Daarnaast leren ze om actuele spanningen en conflicten in de wereld te plaatsen in een bredere context, en krijgen ze inzicht in de impact hiervan op individuen en de samenleving (M&M 47).

In de derde plaats is de samenleving steeds complexer geworden. Dit vraagt van leerlingen dat ze vaardigheden ontwikkelen in kritisch denken en moreel oordelen. Het is essentieel dat ze kennis hebben van actuele maatschappelijke thema's, zodat ze de impact op de samenleving kunnen begrijpen en informatie kritisch kunnen beoordelen op

betrouwbaarheid en representativiteit. Dit stelt hen in staat om weloverwogen standpunten en idealen te vormen, respectvol te communiceren en verantwoord te handelen (zie paragraaf 4.4).

Relatie met domeinbeschrijving 2018

In de domeinbeschrijving Burgerschap in het basisonderwijs (Visser, 2018) was de indeling van de te peilen domeinen gebaseerd op de vier sociale kerntaken van burgerschap (Ten Dam et al., 2010). Deze taken omvatten (1) omgaan met conflicten, (2) omgaan met verschillen, (3) democratisch handelen en (4) maatschappelijk verantwoord handelen.

Deze indeling is in het huidige voorstel niet overgenomen, omdat de wettelijke en niet-wettelijke kaders sindsdien zijn gewijzigd. De vier taken zijn geïntegreerd binnen de drie domeinen van het huidige voorstel. Democratisch handelen en omgaan met conflicten zijn voornamelijk geplaatst binnen het domein democratie. Omgaan met verschillen valt onder het domein diversiteit. Maatschappelijk verantwoord handelen is opgenomen in de domeinen diversiteit en maatschappelijke vraagstukken.

In bijlage 5 hebben we de tabel uit de domeinbeschrijving uit 2018 overgenomen. Hierin zijn de competenties uit het voorstel van 2018, die overeenkomen met de competenties in de tabel van paragraaf 4.4, gemarkeerd met gele arceringen.

4.3 Competenties

In deze paragraaf gaan we in op de keuze van de te peilen burgerschapscompetenties.

Wij baseren ons op de definitie van burgerschapscompetenties, zoals genoemd in het vorige peilingsonderzoek:

“Burgerschapscompetenties gaan over het vermogen en bereidheid om op een respectvolle en gelijkwaardige manier om te gaan met anderen, en om bij te dragen aan de samenleving, de democratie en de gemeenschappen waarin leerlingen (nu en later) leven. Daarbij zijn zowel kennis en houdingen als vaardigheden van belang, evenals het vermogen om deze op passende wijze in te zetten, gegeven de situatie waarover het gaat” (Dijkstra et al., 2018; Inspectie van het Onderwijs, 2022).

Deze definitie vormt het uitgangspunt voor de uitwerking van competenties naar te peilen kennis, vaardigheden, houdingen.

In paragraaf 4.4 is in tabel 1 het voorstel opgenomen voor de te peilen competenties binnen de domeinen democratie, diversiteit en maatschappelijke vraagstukken. Deze competenties zijn afgeleid van de volgende kaders:

- de wettelijke opdracht voor burgerschap uit 2021 (zie paragraaf 1.1)
- de huidige kerndoelen (2006, 2010, 2014) (zie bijlage 1)
- de conceptkerndoelen burgerschap uit 2024 (zie bijlage 3)

Bij alle voorgestelde competenties geven we aan op welke kaders ze gebaseerd zijn. De afkortingen lichten we toe in de leeswijzer boven de tabel. Formuleringen uit de kaders hebben we in de meeste gevallen niet letterlijk overgenomen, maar specifiek en concreter geformuleerd.

We hebben de competenties generiek opgesteld voor alle sectoren (po, so, vo, vso) waar de peiling in 2026-2027 zal plaatsvinden. De wettelijke kaders en conceptkerndoelen gelden immers voor al deze sectoren. Ook vanuit inclusief oogpunt hebben we een generieke tabel opgesteld (zie paragraaf 2.2.4).

We bevelen aan om in de verschillende sectoren rekening te houden met de wijze van peilen, zoals vraagstelling, interviews of observaties. Ook is het belangrijk om de belevingswereld, de omgeving en de schoolcontext van de doelgroep in acht te nemen, evenals de interpretatie van de resultaten van de peiling binnen de verschillende sectoren (zie ook hoofdstuk 6).

4.4 Te peilen domeinen en competenties voor burgerschap 2026-2027

Leeswijzer - verwijzingen naar wettelijke kaders en conceptkerndoelen

- W = Wettelijke opdracht burgerschap 2021
- KD-nr = Kerndoelen 2006, 2010, 2014 – po, vo, (v)so + nummer van kerndoel
- CKD-nr = Conceptkerndoelen burgerschap 2024 + nummer van conceptkerndoel

Domeinen	Democratie	Diversiteit	Maatschappelijke vraagstukken
Competenties			
Kennis <i>De leerling</i>	<p>begrijpt de hoofdzaken van de democratische rechtsstaat, waaronder: verkiezingen, taken en werkwijze van het gemeentebestuur, het landsbestuur (regering en parlement), maken van regels en wetten. (KDpo36/so51/vo44, CKD-5)</p> <p>weet wat de Grondwet is en wat mensenrechten en kinderrechten zijn en begrijpt wat het belang hiervan is. (W, KDvo47, CKD-3)</p>	<p>begrijpt op hoofdlijnen hoe de diverse samenleving op gebied van geloofs- en levensovertuiging, politieke voorkeur, afkomst, geslacht, seksuele oriëntatie en beperkingen er in Nederland uitziet. (W, KDpo38/so53/vo43, CKD-2)</p> <p>weet hoe de Grondwet gelijke behandeling in gelijke gevallen voorschrijft en discriminatie op welke grond dan ook verbiedt. (W, CKD-2)</p>	<p>begrijpt op hoofdlijnen wat de mogelijke impact kan zijn van verschillende maatschappelijke vraagstukken in de samenleving. (KDvo37+46+47, CKD-6)</p> <p>begrijpt hoe het eigen handelen effect heeft op de omgeving en het welzijn van anderen, nu en in de toekomst. (KDpo34+39/so49+54/vo30+35+42, CKD-3+6)</p>

	<p>begrijpt de democratische basiswaarden vrijheid, gelijkheid, solidariteit en hoe ze met elkaar kunnen botsen. (W, CKD-3)</p> <p>weet dat er verschillende meningen over democratie zijn en dat hier verschillende betekenissen aan gegeven worden. (KDvo37+44+47, CKD-5)</p> <p>begrijpt waarom mensen kritisch tegenover de democratische rechtsstaat kunnen staan en wat burgerlijke ongehoorzaamheid is. (KDpo36/so51/vo44+47, CKD-4+5)</p> <p>onderzoekt welke mogelijkheden er zijn om op school en in de samenleving actief mee te kunnen doen aan besluitvorming en gemeenschappelijke activiteiten. (W, CKD-5)</p>	<p>begrijpt dat er een relatie is tussen diversiteit en ongelijkheid in de samenleving en dat discriminatie, vooroordelen, stereotypen en emancipatie hierbij een rol spelen. (CKD-2)</p> <p>begrijpt de invloed die de omgeving kan hebben op diens identiteit en handelen. (KDvo43, CKD-6)</p>	
--	---	--	--

<p>Vaardigheden <i>De leerling</i></p>	<p>kan het belang uitleggen van inspraak in een democratie. (KDpo36/so51/vo44+45, CKD-5)</p> <p>kan op school en in de klas actief democratische besluitvormingsprocessen organiseren en deelnemen. (W, CKD-5)</p> <p>kan bij besluitvorming gelijkwaardig en respectvol bijdragen aan de uitwisseling van verschillende perspectieven. (W, KDpo3/so10/vo6, CKD-5)</p> <p>kan omgaan met de spanningen tussen wat de meerderheid wil en de belangen van de minderheid. (KDvo56, CKD-5)</p> <p>kan het belang van democratische basiswaarden voor zichzelf, het individu en samenleving uitleggen. (W, KDvo47, CKD-3)</p>	<p>kan overeenkomsten en verschillen verkennen tussen waarden, normen en overtuigingen van mensen en kan in meningsvorming daar rekening mee houden. (W, KDpo3+38/so10+53, vo43, CKD-2)</p> <p>kan zich in de situatie en de beleving van anderen verplaatsen. (KDvo43/vso-lgo9, CKD-2)</p> <p>kan situaties die discriminerend of stereotyperend zijn herkennen en bespreekbaar maken. (W, CKD-2)</p>	<p>kan feiten en meningen over maatschappelijke vraagstukken onderzoeken en onderscheiden. (KDpo6/so13/vo5+39/vso-lgo3)</p> <p>kan informatie over maatschappelijke vraagstukken beoordelen op betrouwbaarheid en representativiteit. (KDpo7/so14/vo5+39/vso-lgo3)</p> <p>kan onderzoeken welke collectieve belangen en perspectieven een rol spelen binnen maatschappelijke vraagstukken. (KDvo36, CKD-6)</p> <p>kan een eigen moreel oordeel over maatschappelijke vraagstukken vormen en dit onderbouwen met argumenten. (KDpo3/so10/vo36/vso-lgo4, CKD-6)</p> <p>kan in dialoog, debat, discussie over actuele maatschappelijke thema's respectvol en gelijkwaardig bijdragen aan de</p>
---	---	---	--

			uitwisseling van perspectieven. (W, KDpo3/so10/vo6+36, CKD-5)
Houding <i>De leerling</i>	<p>is bereid om de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals verankerd in de Grondwet, te respecteren. (W, KDpo37/so52+lgo3, CKD-3)</p> <p>is bereid om open te staan voor de stem van de minderheid in de klas en in de samenleving. (KDvo56, CKD-5)</p> <p>is bereid om vreedzaam met anderen samen te leven, volgens de democratische spelregels en waarden die daaraan ten grondslag liggen. (W, KDpo37/so52+lgo3, CKD-5)</p>	<p>is bereid open te staan voor en rekening te houden met mensen met andere achtergronden, overtuigingen, voorkeuren en perspectieven. (W, KDpo38/so53/vo43/vso-lgo9, CKD-2)</p> <p>is bereid uit te gaan van gelijkwaardigheid en om de gelijke rechten van alle mensen te respecteren en daarvoor op te komen. (W, KDpo38/so53/vo43/vso-lgo9, CKD-2)</p> <p>is bereid om op een vreedzame manier om te gaan met fundamentele verschillen van inzicht. (W, KDpo37/so52+lgo3/vo43, CKD-2+5)</p>	<p>is bereid om zich te verdiepen in actualiteit en maatschappelijke kwesties. (KDvo39/vso-lgo1, CKD-4+6)</p> <p>is bereid om eigen mogelijkheden te onderzoeken en af te wegen bij het vormgeven van maatschappelijke betrokkenheid. (W, CKD-4+6)</p>

Tabel 1: Voorstel te peilen domeinen en competenties voor Peil.Burgerschap 2026-2027.

5. Veldraadpleging domeinbeschrijving burgerschap

5.1 Opbrengsten veldraadpleging

In deze paragraaf bespreken we de opbrengsten uit de veldraadpleging. Deze veldraadpleging vond plaats op 16 september 2024 op het kantoor van SLO in Amersfoort. We hebben de deelnemers een conceptvoorstel voorgelegd over de te peilen domeinen en competenties. De groep bestond uit 33 personen en het ging hierbij om leraren uit de verschillende onderwijssectoren, onderwijsadviseurs, lerarenopleiders, vakexperts, wetenschappers, inspecteurs en beleidsmakers (zie bijlage 6 voor een overzicht van de deelnemers). Medewerkers van SLO, de Inspectie en de Hogeschool van Amsterdam waren gespreksleider of notulist tijdens de discussierondes.

Voor de bijeenkomst ontvingen de deelnemers een vragenlijst, waarin ze werden gevraagd feedback te geven op de voorgestelde domeinen (diversiteit, democratie en moreel oordelen en handelen in actuele maatschappelijke vraagstukken) en de bijbehorende argumentatie.

Daarnaast werd de deelnemers gevraagd bij elk domein voor ten minste twee competenties aan te geven welke volgens hen de hoogste prioriteit in een bepaalde onderwijssector hebben en welke minder geschikt zijn. Ze konden ook aangeven welke burgerschapscompetenties er nog ontbreken voor hun eigen onderwijssector.

Tijdens de veldraadpleging gingen de deelnemers in twee rondes in vijf discussiegroepen uiteen. In de eerste ronde bestonden de groepen uit vertegenwoordigers uit verschillende sectoren en werden de voorgestelde drie domeinen en argumentatie besproken. In de tweede ronde waren de deelnemers ingedeeld per sector (so/vso, po/sbo en vo) en stond de prioritering van de te peilen competenties centraal. Het doel van deze tweede ronde was om inzichtelijk te maken welke competenties op basis van de huidige situatie van het burgerschapsonderwijs het meest relevant en haalbaar zijn om te peilen per sector. Hieronder geven we de belangrijkste opbrengsten uit de veldraadpleging. Deze zijn meegenomen in het voorstel voor de te peilen domeinen en competenties (hoofdstuk 4) en de aanbevelingen voor het

peilingsonderzoek (hoofdstuk 6).

5.2 Domeinindeling en argumentatie

De meerderheid van de deelnemers geeft aan dat de domeinen diversiteit en democratie relevant en herkenbaar zijn voor de verschillende onderwijssectoren. Deze domeinen zijn zowel in de wettelijke opdracht voor burgerschap als in de conceptkerndoelen burgerschap twee centrale bouwstenen.

Daarnaast heeft de meerderheid de voorkeur om het domein democratie als eerste te noemen, omdat dit domein de (kennis)basis vormt. De andere twee domeinen dragen bij aan de verdere uitwerking van een democratische rechtsstaat.

Van het domein moreel oordelen en handelen in actuele maatschappelijke vraagstukken wordt het aspect moreel oordelen en handelen als minder relevant en herkenbaar beschouwd, en daarnaast moeilijk toepasbaar binnen de verschillende onderwijssectoren. Het aspect maatschappelijke vraagstukken van dit domein wordt wel herkend en als relevant gezien. De formuleringen binnen dit domein vonden ze te complex.

Er wordt voorgesteld het domein maatschappelijke vraagstukken te noemen, zodat het beter aansluit bij de conceptkerndoelen burgerschap. Dit domein zal de onderwijspraktijk herkennen.

Met de nieuwe voorgestelde volgorde en domeinindeling in hoofdstuk 4 (democratie, diversiteit, maatschappelijke vraagstukken) wordt daarmee het advies van de veldraadpleging opgevolgd om dicht bij de wettelijke opdracht voor burgerschap en de conceptkerndoelen te blijven, omdat dit de meeste duidelijkheid biedt voor scholen en als realistisch wordt ervaren.

5.3 Prioritering te peilen competenties

De grote variatie in antwoorden uit de vragenlijsten en de veldraadpleging over prioritering, maakt duidelijk dat op basis van wettelijke kaders burgerschapscompetenties niet eenvoudig vast te stellen zijn, vooral omdat er nog geen definitieve kerndoelen voor burgerschap zijn. Vanwege de grote verscheidenheid aan inzichten van de deelnemers hebben we gekozen om hun feedback niet kwantitatief te benaderen of te verwerken. De feedback die drie keer of vaker, met

onderbouwing, werd gegeven, hebben we gewogen en vergeleken met de BUG-analyse, zoals beschreven in hoofdstuk 1 tot en met 3. Dat leverde voor het voorstel voor de te peilen competenties het volgende op:

- De meeste deelnemers geven aan dat de focus niet te sterk op kennis moet liggen. Een deelnemer verwoordt het als volgt: "Bij vo-leerlingen draait kennis vaak om het leren voor de toets, waarna het snel wordt vergeten." Dat betekent niet dat kennis als onbelangrijk wordt beschouwd. Kennis is zeker nodig naast vaardigheden en houding, denk aan kennis over de democratische basiswaarden, de Grondwet en kinder- en mensenrechten, of de diverse samenleving. Maar sommige voorgestelde kennisaspecten uit de conceptversie, zoals trias politica of verschillende vormen van rechtspraak, worden als onrealistisch beschouwd voor leerlingen in het po, de onderbouw van het vo en het so/vso.
- Bij de vaardigheden is er overeenstemming over de volgende voorstellen:
 - o Belang van de basiswaarden voor zichzelf kunnen uitleggen.
 - o Actief kunnen luisteren en respectvol kunnen communiceren.
 - o Overeenkomsten en verschillen verkennen tussen mensen, waarden, normen en overtuigingen.
 - o Informatie over actuele maatschappelijke thema's opdoen en beoordelen op betrouwbaarheid en representativiteit.
- Vaardigheden zoals samenwerken in een groep en opkomen voor anderen worden wel als belangrijk gezien, maar niet specifiek beschouwd als een afzonderlijke burgerschapscompetentie.
- Bij de houdingen is er overeenstemming over de volgende voorstellen:
 - o Houdingen met betrekking tot 'open staan voor', 'respectvol omgaan met', of 'respecteren van' kregen de hoogste prioriteit toegekend.
 - o Accepteren dat er fundamentele verschillen van inzicht zijn die niet kunnen worden opgelost en hier op een verdraagzame manier mee omgaan.
- Houdingen die als te normatief worden beschouwd, zoals positief staan tegenover conventioneel burgerschap, krijgen geen

prioriteit. Evenals houdingen die volgens de deelnemers niet specifiek bij burgerschap horen, zoals het respecteren van seksuele integriteit van zichzelf en anderen.

- Deelnemers adviseren om de tabel aan te vullen met competenties die betrekking hebben op:
 - o het individueel belang in relatie tot het collectief;
 - o burgerlijke ongehoorzaamheid;
 - o andere perspectieven op democratie;
 - o verschillende vormen voor kinderen en jongeren om hun stem te laten horen.

- Ook wordt aangegeven dat de formulering van sommige competenties te ambitieus is of onvoldoende concreet uitgewerkt, vooral binnen de domeinen democratie en maatschappelijke vraagstukken. Daarnaast wordt opgemerkt dat sommige competenties veel overeenkomsten vertonen. Dit is in de definitieve tabel 1 in paragraaf 4.4 aangescherpt, in samenspraak met de onderzoekers van de Hogeschool van Amsterdam.

5.4 Zorgen over onduidelijkheid en overladenheid

Op dit moment is er een overgangssituatie: de wettelijke opdracht voor burgerschap vormt het huidige kader voor burgerschap, terwijl de conceptkerndoelen voor burgerschap al gepubliceerd zijn. Hoewel deze conceptkerndoelen nog niet wettelijk zijn verankerd, gebruiken de aanwezige scholen en onderwijsadviseurs ze al wel bij het vormgeven van burgerschapsonderwijs.

Tijdens de veldraadpleging wordt zorg geuit dat de publicatie van een domeinbeschrijving in 2024 en het uitvoeren van een peilingsonderzoek in 2026, nog voordat de conceptkerndoelen definitief zijn, verwarring kan veroorzaken over de invulling van burgerschapsonderwijs.

Een domeinbeschrijving die zowel de wettelijke kaders als de definitieve conceptkerndoelen omvat, biedt scholen duidelijkheid over wat er van hen wordt verwacht.

Daarnaast wordt bezorgdheid geuit over wat precies gemeten wordt in de overgangssituatie en welke waarde aan de resultaten kan worden toegekend. Uit De Staat van het Onderwijs uit 2024 blijkt dat meer dan 60% van de bo- en vo-scholen en ongeveer 55% van de (v)so-scholen een herstelopdracht voor burgerschap heeft gekregen. Hoewel een

peilingsonderzoek geen kwaliteitsbeoordeling is, kan de interpretatie van de uitkomsten van het peilonderzoek wel leiden voor meer onrust onder scholen.

5.5 Rol van de school en de school als oefenplaats

De meeste deelnemers adviseren om in het peilingsonderzoek ook de rol van scholen in het bevorderen van burgerschapscompetenties te betrekken. Dit biedt meer inzicht in wat scholen (kunnen) doen om de burgerschapsontwikkeling van hun leerlingen te stimuleren en dit sluit beter aan bij de behoeften van het onderwijsveld om zicht te krijgen hoe ze het doen. Vragen hierbij zijn onder meer: Welke visie hebben scholen op burgerschap? Welke burgerschapsdoelen stellen zij? Hoe wordt het burgerschapsaanbod vormgegeven? Welke methodes worden er gebruikt en hoe worden die ingezet? Wat gebeurt er in de klas? Welke rol spelen ouders en de (school)omgeving? En welke instrumenten gebruiken scholen om hun eigen burgerschapsdoelen te evalueren?

Daarnaast adviseren de deelnemers om te onderzoeken hoe de school als waardengemeenschap en veilige oefenplaats functioneert. Zoals de wettelijke opdracht voor burgerschap stelt, moet de omgeving leerlingen stimuleren om met de basiswaarden te oefenen en die in de praktijk te brengen. Het klimaat op school moet zo zijn dat iedereen zich veilig en geaccepteerd voelt. De veldraadpleging hecht er daarom veel waarde aan dat ook de school als oefenplaats wordt meegenomen in het peilingsonderzoek.

Tot slot wordt benadrukt dat het delen van inspirerende praktijkvoorbeelden de positieve initiatieven kan benadrukken en dit kan scholen het gevoel geven dat hun inspanningen worden gesteund. Deze bevindingen zijn in lijn met wat de rapportage van Peil.burgerschap einde basisonderwijs, uit 2022, aanbeveelt voor een volgende peiling.

5.6 Omgeving van de leerling en de schoolcontext

Een laatste bevinding uit de veldraadpleging is, dat het essentieel is om in de peiling en de interpretatie van de resultaten rekening te houden met verschillen in de omgeving van de leerling, de schoolcontext en de onderwijssector. Die zijn namelijk van invloed op de ontwikkeling van burgerschapscompetenties.

Ook deze bevinding ligt in lijn met aanbevelingen uit de rapportage van Peil.burgerschap einde basisonderwijs, uit 2022.

6. Aanbevelingen voor het peilingsonderzoek in 2026-2027

In dit hoofdstuk doen we aanbevelingen voor het peilingsonderzoek naar burgerschap in po, so, onderbouw vo en vso in 2026 -2027. Deze aanbevelingen zijn gebaseerd op de BUG-analyse en de opbrengsten uit de veldraadpleging.

6.1 Peilen in een overgangssituatie

De wettelijke en niet-wettelijke kaders verschillen van het beoogde curriculum, zoals de domeinbeschrijving uit 2018 beschrijft. De voorstellen voor de te peilen domeinen en competenties uit 2018 zijn daarom niet of gedeeltelijk overgenomen (zie ook paragraaf 4.2). Dit maakt het uitdagend om een ontwikkeling in tijd te peilen in vergelijking met het laatste peilingsonderzoek in 2019-2020.

Daarom adviseren we om deze inzichten mee te nemen in het aankomende peilingsonderzoek en voorzichtig te zijn met de conclusies over de trendanalyse ten opzichte van de vorige peiling.

6.2 Te peilen competenties en kwalitatief onderzoek

In paragraaf 4.4 wordt in tabel 1: Te peilen competenties burgerschap een voorstel gedaan voor de te peilen domeinen en competenties. Deze tabel is tot stand gekomen op basis van de BUG-analyse, de opbrengsten uit de veldraadpleging en de afstemming met de onderzoekers van de Hogeschool van Amsterdam.

Zoals we schreven in paragraaf 4.3, zijn de competenties generiek opgesteld voor alle sectoren (po, so, vo, vso). Wij raden echter sterk aan om het niveau van de vraagstelling en de methode van vraagstelling aan te laten sluiten op de verschillende onderwijssectoren, met name voor so en vso. Dit wordt ook geadviseerd in de rapportage van Peil.burgerschap einde basisonderwijs en die voor einde speciaal (basis)onderwijs uit 2023 (Inspectie van het Onderwijs, 2022; 2023a). Hierin wordt gesteld dat het lezen en begrijpen van de vragen een hoge leesvaardigheid vereist. Dat kan in de vorige peiling het zicht op de burgerschapscompetenties vertroebeld hebben, doordat leerlingen sommige vragen en stellingen onvoldoende begrepen.

We raden ook aan om kwalitatief onderzoek te doen. Uit veldonderzoek en de eerdere peilingsrapportages blijkt dat burgerschapscompetenties van leerlingen niet alleen kunnen worden gemeten met vragenlijsten. Aanbeveling is om diepte-interviews of observaties mee te nemen als instrumenten om een vollediger en gevarieerder beeld te krijgen van de stand van zaken met betrekking tot de burgerschapscompetenties van leerlingen.

Tot slot adviseren we om de aanbeveling uit de literatuurstudie van Nieuwelink et al. (2024) in overweging te nemen:

“Het is onvoldoende om aan te geven dat burgerschap een essentieel omstreden concept is en daar vervolgens in metingen niets mee te doen. Het is cruciaal dat onder meer gekeken wordt naar verschillende invullingen die mogelijk zijn, de tegenstrijdige interpretaties, botsende waarden, de normatieve componenten. De eigen positiebepaling van jonge mensen, de afweging tussen waarden die jonge mensen maken, de afhankelijkheid van situaties, contexten en onderwerpen, zijn allemaal belangrijk bij het in kaart brengen van burgerschap van jonge mensen. Het zou daarom een centrale plek in moeten nemen bij het meten van burgerschap en burgerschapsonderwijs.” (Nieuwelink et al., 2024, p.6).

6.3 School als oefenplaats

Het is aan te bevelen om de school als oefenplaats mee te nemen als concept binnen de peiling. Dit kernaspect van de wettelijke opdracht voor burgerschap wordt ook door de veldraadpleging onderschreven. Burgerschapsonderwijs krijgt vooral vorm in de schoolcultuur en het klasklimaat. En uit onderzoek is gebleken dat een open en democratisch klas- en schoolklimaat positief bijdraagt aan de ontwikkeling van competenties op het gebied van burgerschap. Denk aan een veilig pedagogisch klimaat, ruimte hebben om met elkaar in discussie te gaan, ruimte hebben om jezelf te uiten, mogelijkheden om invloed uit te oefenen op het schoolbeleid, enzovoorts (Van der Laan & Lodeweges, 2021).

Bovendien benadrukt de veldraadpleging dat het delen van inspirerende praktijkvoorbeelden scholen kan ondersteunen bij het vormgeven van het burgerschapsonderwijs.

6.4 Actuele ontwikkelingen

De actualisatie van het curriculum is nog volop in ontwikkeling (zie paragraaf 1.3). De definitieve conceptkerndoelen voor Nederlands en rekenen en wiskunde zijn op 11 oktober 2024 overhandigd aan het ministerie van OCW. Die van burgerschap en digitale geletterdheid worden in het najaar van 2024 beproefd en vervolgens aangescherpt. Deze worden naar verwachting in maart 2025 overhandigd aan het ministerie van OCW.

De conceptkerndoelen van de andere vijf leergebieden worden in het najaar van 2024 opgeleverd en daarna voorgelegd aan het onderwijsveld. Ook de conceptkerndoelen van deze leergebieden kunnen elementen en inhoud van burgerschap bevatten. We raden daarom aan om deze ontwikkelingen te volgen en eventueel mee te nemen in de verfijning van onderzoeksinstrumenten.

In 2025-2026 vindt er een peiling plaats voor digitale geletterdheid in einde tweede leerjaar voortgezet onderwijs. Hiervoor is in 2023 een domeinbeschrijving Digitale geletterdheid voor vo-onderbouw gepubliceerd (Van de Groep & Van der Linde-Meijerink, 2023). Een aantal competenties die in deze domeinbeschrijving voor het domein mediawijsheid worden voorgesteld, kunnen ook worden gezien als burgerschapscompetenties. Het gaat om de volgende subdomeinen en competenties:

- het subdomein digitale media en digitale content:
 - o De kenmerken van digitale content kennen, de betrouwbaarheid van media beoordelen en daarnaar handelen.
 - o Een kritische houding hebben ten opzichte van media en reflecteren op de impact van media op zichzelf.

- het subdomein online communiceren:
 - o Veilig en bewust online communiceren.
 - o Rekening houden met het welzijn van zichzelf en anderen in online-omgevingen, zich daartoe verhouden en het gedrag daarop aanpassen.

- het subdomein medialisering van jezelf en de samenleving:
 - o Reflecteren op de aanwezigheid en invloed van media in het eigen leven.

- Reflecteren op de impact van digitale technologie en economie.

Aangezien het domein mediawijsheid en de competenties al uitgebreid zijn beschreven in de domeinbeschrijving Digitale geletterdheid, hebben we deze niet opgenomen in de domeinbeschrijving voor burgerschap. We raden aan om bij de interpretatie van de resultaten van de peiling voor digitale geletterdheid ook te overwegen wat dit betekent voor het burgerschapsonderwijs.

Tot slot werken de Vereniging Hogescholen en het programmabureau 10voordeleraar aan een periodieke herijking van de kennisbases van de verschillende lerarenopleidingen. Voor de pabo wordt er een kennisbasis voor het leergebied burgerschap ontwikkeld. Deze kennisbasis neemt de conceptkerndoelen voor po als uitgangspunt. Voor de tweedegraads lerarenopleidingen wordt burgerschap verwerkt in de kennisbasis generiek en, waar passend, verder uitgewerkt in de vakspecifieke kennisbasis. Naar verwachting worden de herijkte kennisbases in gebruik genomen in studiejaar 2026-2027. We adviseren om deze ontwikkelingen te volgen en mee te nemen in eventuele vervolgpeilingen.

6.5 **Samenvatting van de aanbevelingen**

- De wettelijke en niet-wettelijke kaders en de voorstellen die we beschrijven in deze domeinbeschrijving, verschillen van de domeinbeschrijving uit 2018. Er is daarom voorzichtigheid geboden bij het trekken van conclusies over trends ten aanzien van de vorige peilingsonderzoeken.
- De voorgestelde te peilen competenties zijn generiek geformuleerd, in lijn met de wettelijke kaders en vanuit een inclusief oogpunt. Om goed aan te sluiten bij de kenmerken en achtergronden van de doelgroepen in de verschillende onderwijssectoren, raden we aan het niveau en de methode van vraagstelling hierop af te stemmen, vooral voor so en vso.
- Om een goed en divers beeld te krijgen van de burgerschapscompetenties van leerlingen, raden we aan om ook diepte-interviews of observaties uit te voeren.

- We raden aan om het concept 'de school als oefenplaats' op te nemen in de peiling. Burgerschapsonderwijs wordt voornamelijk vormgegeven binnen de schoolcultuur en het klasklimaat.
- Houd actuele ontwikkelingen in de gaten, zoals de actualisatie van het curriculum, de resultaten van het peilingsonderzoek naar digitale geletterdheid die verband houden met burgerschapscompetenties, en de herziening van de kennisbases van de lerarenopleidingen.

Referenties

10voordeleraar (2017). *Tweedegraadslerarenopleiding. Kennisbasis Generiek.*

Geraadpleegd van: [Kennisbases – 10voordeleraar](#)

10voordeleraar (20 januari 2022). *Lerarenopleiding Basisonderwijs. Kennisbases en profilering.*

Geraadpleegd van: [Kennisbases – 10voordeleraar](#)

Bas, J. en Meir, W. van (2023). *Inzicht in burgerschapsvorming. Kennis en didactiek voor het basisonderwijs.* Coutinho.

Bron, J. (2006). *Een basis voor burgerschap. Een inhoudelijke verkenning voor het funderend onderwijs.* SLO.

Council of Europe (2016). *Competenties voor democratische cultuur. Samenleven als gelijken in cultureel diverse democratische samenlevingen. Samenvatting.* Council of Europe.

Council of Europe (2021). *The Reference Framework of competences for Democratic Culture-in brief.* Council of Europe.

Curriculum.nu (2019). *Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Burgerschap.* Curriculum.nu.

Daas, R., Dijkstra, A.B., de Kort, I. (2019) *Verkenning instrumenten opbrengstgericht burgerschapsonderwijs. Voorstudie naar ontsluiting van meetinstrumenten als randvoorwaarde voor opbrengstgericht burgerschapsonderwijs.* Universiteit van Amsterdam.

Daas, R., Dam, G. T., Dijkstra, A. B., Karkdijk, E., Naaijer, H., Nieuwelink, H., & van der Veen, I. (2023). *Burgerschap in beeld: Burgerschapscompetenties en burgerschapsonderwijs in vergelijkend perspectief.* Amsterdam University Press.

Dam, G. ten, Geijssel, F., Reumerman, R. & Ledoux, G. (2010). *Burgerschapscompetenties: de ontwikkeling van een meetinstrument. Pedagogische Studiën (87) 313-333.*

Dijkstra, A. B., De la Motte, P. I., & Eilard, A. (2014). *Social outcomes of education: Concept and measurement*.

Driebergen, M., Kampman, L., & Oberink, M. (2024). *Conceptkerndoelen burgerschap*. SLO.

Eidhof, B. (2020). *Handboek Burgerschapsonderwijs* (2^e herziene druk). Prodemos – Huis voor democratie en rechtsstaat.

Holman, C., Hoek, L., Daas, R. & Dijkstra, A.B. (2023). *Verkennd onderzoek monitoring burgerschapsonderwijs en burgerschapscompetenties*. Noorderpoort.

Inspectie van het Onderwijs (2022). *Peil.burgerschap, Einde basisonderwijs 2019-2020*. Inspectie van het Onderwijs.

Inspectie van het Onderwijs (2023a). *Peil.burgerschap, Einde speciaal (basis)onderwijs 2020-2021*. Inspectie van het Onderwijs.

Inspectie van het Onderwijs (2023b). *Onderzoekskader 2021 voor het toezicht op de voorschoolse educatie en het primair onderwijs*. Inspectie van het Onderwijs.

Inspectie van het Onderwijs (2023c). *Onderzoekskader 2021 voor het toezicht op het (voortgezet) speciaal onderwijs*. Inspectie van het Onderwijs.

Inspectie van het Onderwijs (2023d). *Onderzoekskader 2021 voor het toezicht op het voortgezet onderwijs*. Inspectie van het Onderwijs.

Inspectie van het Onderwijs (2024). *De Staat van het Onderwijs 2024*. Inspectie van het Onderwijs.

Kampman, L., Driebergen, M. & Van der Laan, A. (2022). *Startnotitie kerndoelen burgerschap*. SLO.

Kerr, D., Sturman, L., Schulz, W., & Burge, B. (2010). *ICCS 2009 European Report: Civic knowledge, attitudes, and engagement among lower-secondary students in 24 European countries*. IEA.

Maslowski, R., van der Werf, M., Oonk, G.H., Naayer, H.M., & Isac, M.M. (2012). Burgerschapscompetenties van leerlingen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs: Eindrapport van de International Civic and Citizenship Education Study (ICCS) in Nederland. GION.

Mulder, L., La Roi, C., Mennes, H., van Alebeek, C., ten Dam, G., van der Meer, T., & van de Werfhorst, H. (2022). *Democratische kernwaarden in het voortgezet onderwijs: Jaar 3*. ADKS.

Nieuwelink, H., Dekker, P., & Ten Dam, G. (2019). Compensating or reproducing? Students from different educational tracks and the role of school in experiencing democratic citizenship. *Cambridge Journal of Education*, 49(3), 275-292.

Nieuwelink, H. (2020). Burgerschapsonderwijs een taak voor alle leraren?

Nieuwelink, H., Oostdam R. (2021). Time for citizenship in teacher training. *Journal of Social Science Education*. 20(3) 130-146.

Nieuwelink, H. (2023). Bevorderen van veerkrachtige democratische gezindheid. Een pleidooi voor het versterken van burgerschapsonderwijs. Lectorale rede. Hogeschool van Amsterdam.

Nieuwelink, H., Rinnooy Kan, W, Rombout, F, & Teegelbeckers, J. (2024). *Burgerschap: weten we wat we meten? Een overzichtsstudie over de mogelijkheden om burgerschap en burgerschapsonderwijs in kaart te brengen*. Hogeschool van Amsterdam.

Noordink, H., & Kampman, L., (2023). Burgerschap en curriculumontwikkeling. *Dimensies. Tijdschrift voor de didactiek van de mens- en maatschappijvakken*, 7, 33-48.

Schulz, W., Carstens, R., Losito, B., & Fraillon, J. (2018). *ICCS 2016. Technical report*. IEA.

Schulz, W., Fraillon, J., Losito, B., Agrusti, G., Ainley, J., Damiani, V., & Friedman, T. (2023). IEA International Civic and Citizenship Education Study 2022. Assessment framework. Springer Cham.

Slijkhuis, E., Dijkstra, A. B., Ritzema, L., De Boer, H., Naayer, H., Van der Veen, I., Stronkhorst, E., Walet, L., Kuijpers, R., Hemker, B., & Lampe, T.

(2021). *Burgerschap in het basisonderwijs. Technisch rapport Peil.Burgerschap 2020*. Universiteit van Amsterdam.

Slijkhuis, E., Hoek, L., De Boer, H., Hemker, B., Van der Veen, I., Naayer, H., Stronkhorst, E., & Dijkstra, A. B. (2023). *Burgerschap in het speciaal (basis)onderwijs. Technisch rapport Peil.Burgerschap 2021*. Universiteit van Amsterdam.

SLO (2021). *Burgerkaartenspel. Ontwikkeltool voor curriculum burgerschap op school*. SLO.

SLO (2022). *BUG: Beoogd – Uitgevoerd – Geleerd*. Curriculumwaaier. SLO.

Tweede Kamer der Staten-Generaal (2019-2020). *Wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend Onderwijs. Memorie van toelichting*. Tweede Kamer.

Van de Groep, L., van der Linde-Meijerink, G. (2023). *Digitale geletterdheid vo-onderbouw. Domeinbeschrijving ten behoeve van peilingsonderzoek*. SLO.

Van der Laan, A., Lodeweges, J. (2021) *Burgerschap. Ontwikkelingen en uitdagingen in het curriculum po en onderbouw vo*. SLO.

Van der Meer, T., Wanders, F., Thijs, P., Laura Mulder, L., Aizenberg, E., Ten Dam, G. & Van de Werfhorst, H. (2021). *Democratische kernwaarden in het voortgezet onderwijs – Jaar 2 2019-2020. Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden en Schoolloopbanen*. Universiteit van Amsterdam, ADKS.

Van Slageren, J., Mennes, H., Mulder, L., van Alebeek, C., van den Berg, B., Huijsmans, T., ten Dam, G., Geven, S., van der Meer, T., & van de Werfhorst, H. (2023). *Democratische kernwaarden in het voortgezet onderwijs - Jaar 4 2021/2022: Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden en Schoolloopbanen*. Universiteit van Amsterdam, ADKS.

Visser, A. (2018). *Burgerschap in het basisonderwijs. Domeinbeschrijving ten behoeve van peilingsonderzoek*. SLO.

Visser A., Laan, A. van der, Kampman, L. & Gelinck, C. (2021).
Handreiking burgerschap funderend onderwijs. SLO.

Wagenaar, H., Schoot, F. van der, & Hemker, B. (2011). *Balans Actief burgerschap en sociale integratie. Uitkomsten van de peiling in 2009*. PPON-reeks nummer 45. CITO.

Bijlage 1 Kerndoelen 2006, 2010 en 2014

Bron:

Visser A, Laan, A. van der, Kampman, L. & Gelinck, C. (2021).
Handreiking burgerschap funderend onderwijs. SLO.

Primair onderwijs

Voor primair onderwijs zijn de kerndoelen die het meest zijn verbonden met burgerschap te vinden in het leergebied oriëntatie op jezelf en de wereld (OJW). Sommige kerndoelen zijn direct en concreet aanwijsbaar te verbinden aan bepaalde burgerschapsaspecten, andere kerndoelen zijn meer op afstand verwant aan burgerschap. Buiten OJW zijn er kerndoelen met vaardigheden die belangrijk zijn voor deelname aan de pluriforme democratische samenleving. Deze zijn te vinden in het leergebied Nederlands (NL).

Tabel po 1

Kerndoelen po die direct betrekking hebben op het samenleven in en deelnemen aan de Nederlandse democratische en pluriforme samenleving.

Toelichting: er zijn drie kerndoelen van het domein oriëntatie op jezelf en de wereld (OJW) die expliciet verbonden kunnen worden aan burgerschap.	
OJW 36	De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger.
OJW 37	De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen.
OJW38	De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.

Tabel po 2

Kerdoelen po die gericht zijn op meningsvorming en (online) informatievaardigheden.

Toelichting: kerndoelen 3, 6, 7 en 8 horen bij het leergebied Nederlands. Het gaat om doelen en vaardigheden die een belangrijke voorwaarde zijn om deel te kunnen nemen aan een democratische en pluriforme samenleving. Denk aan het deelnemen aan discussies, het leren beargumenteren, het vergelijken van diverse perspectieven en meningen.	
NL 3	De leerlingen leren informatie te beoordelen in discussies en in een gesprek dat informatief of opiniërend van karakter is en leren met argumenten te reageren.
NL 6	De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het lezen van school- en studieteksten en andere instructieve teksten, en bij systematisch geordende bronnen, waaronder digitale bronnen.
NL7	De leerlingen leren informatie en meningen te vergelijken en te beoordelen in verschillende teksten.
NL 8	De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of een werkstuk. Zij besteden daarbij aandacht aan zinsbouw, correcte spelling, een leesbaar handschrift, bladspiegel, eventueel beeldende elementen en kleur.

Tabel po 3

Kerdoelen po die in verband gebracht kunnen worden met aspecten van burgerschap.

Toelichting: er zijn ook kerndoelen die een minder expliciete relatie hebben met burgerschap. Ze komen uit het leergebied oriëntatie op jezelf en de wereld en kunstzinnige oriëntatie.	
OJW 34	De leerlingen leren zorg te dragen voor de lichamelijke en psychische toestand van zichzelf en anderen.

OJW 35	De leerlingen leren zich redzaam te gedragen in sociaal opzicht, als verkeersdeelnemer en als consument.
OJW 39	De leerlingen leren met zorg om te gaan met het milieu.
OJW 47	De leerlingen leren de ruimtelijke inrichting van de eigen omgeving te vergelijken met die in omgevingen elders, in binnen- en buitenland, vanuit de perspectieven landschap, wonen, werken, bestuur, verkeer, recreatie, welvaart, cultuur en levensbeschouwing. In ieder geval wordt daarbij aandacht besteed aan twee lidstaten van de Europese Unie en twee landen die in 2004 lid werden, de Verenigde Staten en een land in Azië, Afrika en Zuid-Amerika.
OJW 53	De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.
KO 56	De leerlingen verwerven kennis over en krijgen waardering voor aspecten van cultureel erfgoed.

Onderbouw voortgezet onderwijs

Voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs geldt dat de kerndoelen die verbonden zijn met burgerschap met name komen vanuit het leergebied mens en maatschappij (M&M), mens en natuur (M&N) en Nederlands (NL).

Tabel vo 1

Kerndoelen onderbouw vo die direct betrekking hebben op het samenleven in en deelnemen aan de Nederlandse democratische en pluriforme samenleving.

Toelichting: het gaat om de kerndoelen 43, 44 en 45 vanuit het leergebied mens en maatschappij die nauw en expliciet verbonden kunnen worden met het burgerschapsaspect: samenleven in en deelnemen aan de Nederlandse democratische pluriforme samenleving.	
M&M 43	De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in

	Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, en leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen, en leert respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.
M&M 44	De leerling leert op hoofdlijnen hoe het Nederlandse politieke bestel als democratie functioneert en leert zien hoe mensen op verschillende manieren bij politieke processen betrokken kunnen zijn.
M&M 45	De leerling leert de betekenis van Europese samenwerking en de Europese Unie te begrijpen voor zichzelf, Nederland en de wereld.

Tabel vo 2

Kerdoelen onderbouw vo die gericht zijn op meningsvorming en (online) informatievaardigheden.

<p>Toelichting: de kerndoelen 36 en 39 vanuit het leergebied mens en maatschappij gaan in op meningsvorming en vormen daarmee een relatie met burgerschap. Ook de kerndoelen vanuit Nederland besteden hier aandacht aan. De kerndoelen NL 5 tot en met 8 bieden belangrijke voorwaarden voor deelname aan de democratische en pluriforme samenleving. Denk aan vaardigheden zoals 'zichzelf informeren', 'feiten en meningen onderscheiden' en 'deelnemen aan discussie'. Maar ook dat leerlingen door teksten andere belevingswerelden, meningen en perspectieven leren verkennen en hun plek bepalen ten opzichte van anderen in een pluriforme samenleving.</p>	
M&M 36	De leerling leert betekenisvolle vragen te stellen over maatschappelijke kwesties en verschijnselen, daarover een beargumenteerd standpunt in te nemen en te verdedigen, en daarbij respectvol met kritiek om te gaan.
M&M 39	De leerling leert een eenvoudig onderzoek uit te voeren naar een actueel maatschappelijk verschijnsel en de uitkomsten daarvan te presenteren.

NL 5	De leerling leert in schriftelijke en digitale bronnen informatie te zoeken, te ordenen en te beoordelen op waarde voor hemzelf en anderen.
NL 6	De leerling leert deel te nemen aan overleg, planning en discussie in een groep.
NL 7	De leerling leert een mondelinge presentatie te geven.
NL 8	De leerling leert verhalen, gedichten en informatieve teksten te lezen die aan zijn belangstelling tegemoet komen en zijn belevingswereld uitbreiden.

Tabel vo 3

Kerdoelen onderbouw vo die in verband gebracht kunnen worden met aspecten van burgerschap en die contexten bieden binnen verschillende leergebieden om burgerschapsvaardigheden te oefenen.

M&N 30	De leerling leert dat mensen, dieren en planten in wisselwerking staan met elkaar en hun omgeving (milieu), en dat technologische en natuurwetenschappelijke toepassingen de duurzame kwaliteit daarvan zowel positief als negatief kunnen beïnvloeden.
M&N 35	De leerling leert over zorg en leert zorgen voor zichzelf, anderen en zijn omgeving, en hoe hij de veiligheid van zichzelf en anderen in verschillende leefsituaties (wonen, leren, werken, uitgaan, verkeer) positief kan beïnvloeden.
M&M 37	De leerling leert een kader van tien tijdvakken te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in hun tijd te plaatsen. De leerling leert hierbij over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken. De leerling leert daarbij in elk geval de relatie te leggen tussen de gebeurtenissen en ontwikkelingen in de 20e eeuw (waaronder de Wereldoorlogen en de Holocaust), en hedendaagse ontwikkelingen. De vensters van de Canon van Nederland dienen als uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken.

M&M 42	De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu.
M&M 46	De leerling leert over de verdeling van welvaart en armoede over de wereld, hij leert de betekenis daarvan te zien voor de bevolking en het milieu, en relaties te leggen met het (eigen) leven in Nederland.
M&M 47	De leerling leert actuele spanningen en conflicten in de wereld te plaatsen tegen hun achtergrond, en leert daarbij de doorwerking ervan op individuen en samenleving (nationaal, Europees en internationaal), de grote onderlinge afhankelijkheid in de wereld, het belang van mensenrechten en de betekenis van internationale samenwerking te zien.
B&S 56	De leerling leert tijdens bewegingsactiviteiten sportief te zijn, rekening te houden met de mogelijkheden en voorkeuren van anderen, en respect en zorg te hebben voor elkaar.

Speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs

Het speciaal onderwijs kent nu nog een eigen set aan kerndoelen. Daarvan zijn OJW 51, 52 en 53 het meest verbonden aan burgerschap. Ze zijn identiek aan kerndoelen OJW 36, 37 en 38 voor het primair onderwijs.

Tabel so 1

Kerndoelen so die direct betrekking hebben op het samenleven in en deelnemen aan de Nederlandse democratische en pluriforme samenleving. Het speciaal onderwijs kent ook leergebiedoverstijgende (LGO) kerndoelen. Dat zijn kerndoelen die zich richten op de brede vorming van leerlingen. Een aantal van deze leergebiedoverstijgende doelen zijn relevant voor het aanleren en oefenen van burgerschapsvaardigheden.

OJW 51	Po OJW 36	De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de
--------	--------------	--

		rol van de burger.
OJW 52	Po OJW 37	De leerlingen leren zich gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen.
OJW 53	Po OJW 38	De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.
LGO 3		De leerlingen leren naar algemeen geaccepteerde normen en waarden omgaan met anderen en leren samenwerken aan een gezamenlijke taak of gezamenlijk spel en leren omgaan met conflictsituaties.

Tabel vso 1: uitstroomprofiel vervolgonderwijs

Voor het voortgezet speciaal onderwijs zijn er drie kerndoelensets ontwikkeld: één voor het uitstroomprofiel vervolgonderwijs, één voor het uitstroomprofiel arbeidstoeleiding en één voor het uitstroomprofiel dagbesteding. In deze domeinbeschrijving richten we ons op het vso-uitstroomprofiel vervolgonderwijs. De kerndoelen voor dit profiel zijn identiek aan de kerndoelen van de onderbouw vo. Deze staan hierboven beschreven in tabel vo 1 t/m 3.

Het voortgezet speciaal onderwijs kent ook leergebiedoverstijgende (LGO) kerndoelen. Dat zijn kerndoelen die zich richten op de brede vorming van leerlingen. Een aantal van deze leergebiedoverstijgende doelen zijn relevant voor het aanleren en oefenen van burgerschapsvaardigheden.

LGO 1	De leerling ontwikkelt een open en flexibele houding ten opzichte van de wereld om hem heen.
LGO 3	De leerling leert verschillende soorten informatie te zoeken, te beoordelen en te gebruiken.
LGO 4	De leerling leert op basis van feiten een mening te vormen, deze adequaat te uiten en respectvol om te gaan met andere meningen.
LGO 9	De leerling leert respectvol en verantwoordelijk om te gaan met anderen.

Bijlage 2 Curriculum.nu burgerschap (2019)

Bron:

Curriculum.nu (2019). *Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Burgerschap*. Curriculum.nu.

Tabel Bouwstenen burgerschap Curriculum.nu

Bouwsteen		Primair onderwijs	Onderbouw voortgezet onderwijs
1	Vrijheid en gelijkheid	Leerlingen leren van, door en over de waarden van de democratische rechtsstaat. Dit begint met regels/afspraken in de eigen leefomgeving en breidt uit naar de publieke ruimte en samenleving.	Leerlingen reflecteren op het functioneren van de democratische rechtsstaat en de betekenis daarvan in het leven van burgers, en oriënteren zich op basiswaarden en de spanning daartussen.
2	Macht en inspraak	Leerlingen leren manieren waarop ze besluitvormingsprocessen op vreedzame wijze kunnen beïnvloeden. Ze maken kennis met macht en gezag en hoe dit georganiseerd is op verschillende niveaus.	Leerlingen ontwikkelen inzicht in de werking van de democratische rechtsstaat. Ze analyseren maatschappelijke vraagstukken waarin machtsverhoudingen en besluitvormingsprocessen een rol spelen.
3	Democratische cultuur	Leerlingen leren dat hun stem gehoord wordt en dat hun inbreng ertoe doet bij besluitvormingsprocessen in de klas. Zij ervaren dat de ander ook een stem heeft en ontdekken daarbij	Leerlingen leren hun mening onderbouwd te uiten en anderen daar in discussie, debat of dialoog van te overtuigen. En hoe verschillen van inzicht, waarden, overtuigingen, belangen

		overeenkomsten en verschillen tussen mensen.	en emoties niet altijd overbrugd kunnen of hoeven worden.
4	Identiteit	Leerlingen ontdekken hun primaire en secundaire emoties, ambities, talenten en ontwikkelpunten. Ze raken bewust van identiteitsvorming aspecten en reflecteren op tradities, vieringen en rituelen.	Leerlingen verkennen hun ambities en toekomstverwachtingen. Ze onderzoeken met welke groep(en) ze zich verbonden voelen en waarom. Ze leren over spanningen tussen identiteitsaspecten.
5	Diversiteit	Leerlingen leren woorden te geven aan wat de ander doet en wil en ontdekken daarin overeenkomsten en verschillen. Ze leren onderlinge conflicten vreedzaam op te lossen. Ze maken kennis met levensbeschouwelijke stromingen.	Leerlingen verkennen de diverse samenleving in Nederland in de context van een globaliserende wereld; met aandacht voor levensbeschouwelijke stromingen, waarden en overtuigingen.
6	Solidariteit	Leerlingen ontwikkelen manieren om de eigen en de belangen van anderen te behartigen; alsmede uitsluiting, onrechtvaardigheid, discriminatie en ongelijke behandeling te herkennen en benoemen.	Leerlingen ontwikkelen inzicht in vraagstukken rond in- en uitsluiting, rechtvaardigheid en solidariteit, en hoe daarop te handelen. Ze herkennen het gelijkheidsbeginsel uit artikel 1 van de Grondwet en passen het toe.
7	Digitaal samenleven	Leerlingen leren over de effecten van de onlinewereld op hun identiteit, persoonlijke (online) leven en op de	Leerlingen ontwikkelen inzicht in het eigen mediagebruik en dat van de ander. Ze leren dat media invloed

		publieke sfeer. Ze leren kritisch en creatief denken over media-inhouden en -processen en daar ook naar handelen.	hebben op het sociale en politieke leven en op welke wijze. Ze onderzoeken de betrouwbaarheid van bronnen.
8	Duurzaamheid	Leerlingen leren in duurzaamheidskwesties over verschillende waarden en belangen en de gevolgen daarvan voor de leefomgeving, nu en later. Ze leren duurzame keuzes te herkennen en te reflecteren op hun eigen gedrag.	Leerlingen leren over de spanningen tussen de waarden en belangen die verbonden zijn met People Planet Prosperity en die invloed hebben op de leefomgeving dichtbij en veraf, nu en later, en daarbij kritisch te zijn op eigen keuzes.
9	Globalisering	Leerlingen verkennen hoe zichzelf, klasgenoten en andere mensen in Nederland verbonden zijn met andere delen van wereld en leren over internationale samenwerking.	Leerlingen ontwikkelen inzicht in de verwevenheid en onderlinge afhankelijkheid van landen en gebieden, migratie en verdelingsvraagstukken; de rol van de EU en VN en hun eigen mogelijk invloed.
10	Technologisch burgerschap	Leerlingen leren over de invloed van technologische ontwikkelingen op henzelf en hun leefomgeving. Ze leren ethische kwesties te herkennen en gaan in gesprek over verschillende perspectieven, die ze zelf kunnen innemen.	Leerlingen leren vraagstukken rond technologie te analyseren en er een mening over vormen. Ze zijn zich bewust van de invloed van technologische ontwikkelingen op hun eigen leven, dat van anderen, op politiek en samenleving.

11	Denk- en handelwijzen	Leerlingen leren kritisch denken en handelen, empathische vermogens, ethisch redeneren en communiceren. Deze denk- en handelwijzen worden toegepast in samenhang met de inhoud van de overige bouwstenen.	Leerlingen leren kritisch denken, ethisch redeneren, communiceren en ontwikkelen empathische vermogens. Deze denk- en handelwijzen worden toegepast in samenhang met de inhoud van de overige bouwstenen.
----	------------------------------	---	---

Bijlage 3 Conceptkerndoelen burgerschap 2024

Bron:

Driebergen, M., Kampman, L., & Oberink, M. (2024). *Conceptkerndoelen burgerschap*. SLO.

Overzicht domeinen en kerndoelen burgerschap

Domein	Kerndoel po	Kerndoel onderbouw vo
A. Schoolcultuur	1. Schoolcultuur	1. Schoolcultuur
B. Samenleving en democratie	2. Diversiteit	2. Diversiteit
	3. Democratische waarden	3. Democratische waarden
	4. Maatschappelijke betrokkenheid	4. Maatschappelijke betrokkenheid
	5. Democratische betrokkenheid	5. Democratische betrokkenheid
C. Maatschappelijke vraagstukken	6. Maatschappelijke vraagstukken	6. Maatschappelijke vraagstukken

A. Schoolcultuur

Kerdoel 1 – Schoolcultuur (versie maart 2024)

Doelzin po:	Doelzin onderbouw vo:
De school zorgt voor een democratische cultuur	De school zorgt voor een democratische cultuur
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none">• zorgen voor een veilige schoolomgeving met aandacht voor diversiteit en inclusie;• aanbieden van activiteiten die de betekenis van democratische waarden laten zien;• stimuleren van kritische denkvaardigheden, morele en ethische oordeelsvorming en het offline en online respectvol communiceren daarover;• samen met leerlingen vormgeven van een democratische cultuur;• aandacht besteden aan actualiteit en maatschappelijke vraagstukken in samenhang met verschillende leergebieden.	<ul style="list-style-type: none">• zorgen voor een veilige schoolomgeving met aandacht voor diversiteit en inclusie;• aanbieden van activiteiten die de betekenis van democratische waarden laten zien;• stimuleren van kritische denkvaardigheden, morele en ethische oordeelsvorming en het offline en online respectvol communiceren daarover;• samen met leerlingen vormgeven van een democratische cultuur;• aandacht besteden aan actualiteit en maatschappelijke vraagstukken in samenhang met verschillende leergebieden.

Let op:

Als onderdeel van de fase van beproeven voert SLO gesprekken met het ministerie van OCW, onder andere over de verhouding tussen de wettelijke burgerschapsopdracht en de conceptkerndoelen. Naar aanleiding van deze gesprekken is besloten dat bij de oplevering van de definitieve conceptkerndoelen in maart 2025 kerndoel 1 Schoolcultuur komt te vervallen. Kerndoelen zijn onderwijsinhoudelijke doelstellingen voor het onderwijs. Het is daarom juridisch niet mogelijk een aanbodsdoel te formuleren waarin de verplichting wordt opgenomen dat de school zorgdraagt voor een democratische cultuur, dat reikt verder dan de onderwijsinhoud. Daarnaast is 'cultuur' al onderdeel van de burgerschapsopdracht.

B. Samenleving en democratie

Kerndoel 2 – diversiteit (Let op: versie september 2024)

Doelzin po:	Doelzin onderbouw vo:
De school bevordert de respectvolle omgang van leerlingen met diversiteit in de samenleving.	De school bevordert de respectvolle omgang van leerlingen met diversiteit in de samenleving.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none">• kennis over hoe de diverse samenleving op het gebied van godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid er uit ziet;• bewustwording stimuleren van de perspectieven en ervaringen van anderen;• oefenen van respectvolle omgang met anderen;• kennis over hoe de Grondwet gelijke behandeling in gelijke gevallen voorschrijft en discriminatie op welke grond dan ook verbiedt;• bespreken en tegengaan van gedrag en uitingen die racistisch of discriminerend zijn.	<ul style="list-style-type: none">• kennis over hoe de diverse samenleving op het gebied van godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid er uit ziet;• bewustwording stimuleren van de perspectieven en ervaringen van anderen;• oefenen van respectvolle omgang met anderen;• kennis over hoe de Grondwet gelijke behandeling in gelijke gevallen voorschrijft en discriminatie op welke grond dan ook verbiedt;• bespreken en tegengaan van gedrag en uitingen die racistisch of discriminerend zijn.

Let op:

De oorspronkelijke versie van kerndoel 2 over diversiteit (maart 2024) is aangepast in een aanbodsdoel. Ook is er een terminologiewijziging doorgevoerd, omdat het van juridisch belang is dat gehanteerde termen in wetten gelijk zijn aan de termen die in kerndoelen worden gebruikt.

De nieuwe versie van kerndoel 2 (september 2024) is hierboven opgenomen en zal ook worden voorgelegd aan het onderwijsveld tijdens de fase van beproeven.

Kerdoel 3 - democratische waarden (versie maart 2024)

Doelzin po:	Doelzin onderbouw vo:
De leerling geeft aan hoe diens handelen verbonden is met democratische waarden.	De leerling geeft aan hoe diens handelen verbonden is met democratische waarden.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none"> • kennis over de ontwikkeling en de betekenis van de democratische waarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit; • kennis over het belang van de Grondwet, kinder- en mensenrechten ter bescherming van vrijheid, gelijkheid en solidariteit; • verkennen van de grenzen aan vrijheid, gelijkheid en solidariteit; • verkennen op basis van morele en ethische perspectieven wat rechtvaardigheid en verantwoordelijk handelen betekent voor jezelf; • afwegen hoe het eigen handelen effect heeft op de omgeving en het welzijn van anderen, nu en in de toekomst. 	<ul style="list-style-type: none"> • kennis over de ontwikkeling en de betekenis van de democratische waarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit; • kennis over het belang van de Grondwet, kinder- en mensenrechten en internationale verdragen ter bescherming van vrijheid, gelijkheid en solidariteit; • onderzoeken van de grenzen aan vrijheid, gelijkheid en solidariteit op individueel, collectief en planetair niveau; • bevragen van morele en ethische perspectieven op rechtvaardigheid en verantwoordelijkheid; • reflecteren op de effecten van het eigen handelen op de omgeving en het welzijn van anderen, nu en in de toekomst.

Kerndoel 4 - maatschappelijke betrokkenheid (versie maart 2024)

Doelzin po:	Doelzin onderbouw vo:
De leerling verkent verschillende mogelijkheden om bij te dragen aan de samenleving.	De leerling verkent verschillende mogelijkheden om bij te dragen aan de samenleving.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none"> • kennis over taken, rollen, rechten en plichten van burgers in de samenleving; • verkennen welke middelen kunnen worden ingezet om individueel en collectief bij te dragen aan maatschappelijke veranderingen; • oriënteren op maatschappelijke initiatieven, bewegingen en organisaties; • benoemen en waarderen van de eigen bijdrage aan de samenleving in dagelijkse situaties; • verkennen van de eigen mogelijkheden om maatschappelijke betrokkenheid vorm te geven. 	<ul style="list-style-type: none"> • kennis over taken, rollen, rechten en plichten van burgers in de samenleving; • onderzoeken welke middelen kunnen worden ingezet om individueel en collectief bij te dragen aan maatschappelijke veranderingen; • onderzoeken van de rol en betekenis van maatschappelijke initiatieven, bewegingen en organisaties; • benoemen en waarderen van de eigen bijdrage aan de samenleving in dagelijkse situaties; • afwegingen maken van de eigen mogelijkheden om maatschappelijke betrokkenheid vorm te geven.

Kerndoel 5 - democratische betrokkenheid (versie maart 2024)

Doelzin po:	Doelzin onderbouw vo:
De leerling verkent hoe die democratisch handelen in dagelijkse situaties kan vormgeven.	De leerling verkent hoe die democratisch handelen binnen de democratische rechtsstaat kan vormgeven.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none"> • beschrijven hoe in een democratie macht en invloed worden uitgeoefend; • benoemen van vormen van inspraak en besluitvorming in dagelijkse situaties; • communiceren op een respectvolle wijze; • leren omgaan met de wensen en de stem van de minderheid in besluitvormingsprocessen; • reflecteren op proces en uitkomsten van inspraak en besluitvorming in de schoolomgeving. 	<ul style="list-style-type: none"> • uitleggen hoe in een democratische rechtsstaat macht en invloed over parlement, regering en onafhankelijke rechtsspraak zijn verdeeld; • vergelijken en beoordelen van verschillende vormen van inspraak en besluitvorming in de samenleving; • communiceren op een respectvolle wijze; • leren omgaan met de wensen en de stem van de minderheid in besluitvormingsprocessen; • reflecteren op proces en uitkomsten van inspraak en besluitvorming in de schoolomgeving.

C. Maatschappelijke vraagstukken

Kerdoel 6 - maatschappelijke vraagstukken (versie maart 2024)

Doelzin po:	Doelzin onderbouw vo:
De leerling weegt af welke mogelijkheden die heeft om ten aanzien van maatschappelijke vraagstukken te handelen.	De leerling weegt af welke mogelijkheden die heeft om ten aanzien van maatschappelijke vraagstukken te handelen.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none">• benoemen welke belangen en perspectieven een rol spelen binnen actuele, maatschappelijke en planetaire vraagstukken;• uitdrukken van persoonlijke idealen en opvattingen;• reflecteren hoe de eigen identiteit en waarden het handelen kunnen beïnvloeden;• verkennen welke individuele en collectieve bijdragen aan oplossingen mogelijk zijn.	<ul style="list-style-type: none">• analyseren welke belangen en perspectieven een rol spelen binnen actuele, maatschappelijke en planetaire vraagstukken;• uitdrukken van persoonlijke idealen en opvattingen;• reflecteren hoe de eigen identiteit en waarden het handelen kunnen beïnvloeden;• verkennen welke individuele en collectieve bijdragen aan oplossingen mogelijk zijn.

Bijlage 4 Kennisbases pabo en tweedegraadslerarenopleiding

Burgerschap in kennisbasis lerarenopleiding basisonderwijs

Bron:

10voordeleraar (20 januari 2022). *Lerarenopleiding Basisonderwijs. Kennisbases en profilering.*

Geraadpleegd van: [Kennisbases – 10voordeleraar](#)

Kennisbasis generiek
<p>Domein 2: onderwijs en opvoeding <i>Sociale veiligheid en burgerschapsvorming</i></p> <p>De school en de klas fungeren als brug tussen de thuiswereld van het kind en de maatschappij waarin het kind opgroeit. De startbekwame leraar borgt sociale veiligheid door ruimte te bieden voor het unieke van elk kind (uniciteit) en de verscheidenheid in de groep (pluraliteit). De leraar stimuleert leerlingen om actief deel uit te maken van de groep en op hun eigen manier als burger te participeren in hun nabije leefomgeving en maatschappij.</p> <p>De startbekwame leraar doet dit alles vanuit het begrip van relevante concepten en inzet van passende handelwijzen zoals:</p> <ul style="list-style-type: none">• Sociale veiligheid: het bevorderen van gewenst sociaal gedrag en het tegengaan en aanpakken van grensoverschrijdend gedrag, monitoring van groepsdynamiek, conflicthantering en anti-pestmethode, het evalueren en leren van incidenten, het ondersteunen van weerbaarheid en zelfredzaamheid.• Burgerschapsvorming: participatie, <i>sociale verantwoordelijkheid</i>, opgroeien in een pluriforme samenleving, persoonsvorming en sociale vorming, <i>kritisch burgerschap</i>, <i>verantwoordelijk gedrag van leerlingen in de eigen leefomgeving</i> (de wijk).• Afstemmen op en leren van diversiteit: genderdiversiteit, sociaal-culturele diversiteit, seksuele diversiteit [...]
<p>Domein 3: de leraar in de context van de school en maatschappij <i>De leraar in ontwikkeling</i></p>

De startbekwame leraar staat volwassen in de maatschappij en neemt verantwoordelijkheid voor de rol als cultuurdrager. De leraar is als professional steeds in ontwikkeling en weet hoe hij of zij lerend kan blijven. Daarbij zijn de volgende deelgebieden van belang: [...]

- De leraar in de maatschappij: persoonsontwikkeling, ontwikkeling van professionele identiteit, kritisch en actief burgerschap, zich verhouden tot maatschappelijke thema's als pesten, rouw, echtscheiding, sociale integratie [...]

Vakspecifieke kennisbasis

Kennisbasis geestelijke stromingen

[...] Door het ontwikkelen van belangstelling en begrip voor elkaars levensbeschouwelijke achtergronden leren leerlingen zich in elkaar te verplaatsen, om vragen te stellen aan elkaar over hun persoonlijke visie en om zich open te stellen voor verschillen in zienswijzen en zingeving. [...]

Zingeving komt het ontwikkelen van burgerschap ten goede. Het genereert sociaal engagement en draagt bij aan een democratische en zorgzame samenleving. Het vakgebied geestelijke stromingen is echter meer dan een middel om te werken aan burgerschapsvorming. Het draagt bij aan de identiteitsontwikkeling van leerlingen. Het gaat hierbij zowel om levensbeschouwelijke ontwikkeling (zingeving, spiritualiteit) als om morele ontwikkeling (ethiek, waarden en normen). Leerlingen leren om hun persoonlijke levensbeschouwing en moraliteit steeds bewuster in te vullen, te verdiepen en te vernieuwen, in relatie met hun sociale omgeving. Dit draagt bij aan het ontwikkelen van een positief zelfbeeld en een eigen morele basis.

In deze kennisbasis wordt enerzijds ingezet op de competentie van nieuwe leraren om leren om te gaan met levensbeschouwelijke en culturele diversiteit onder groepen leerlingen en anderzijds op het inzetten van deze diversiteit voor de persoonlijke identiteitsvorming van de individuele leerling [...]

Structuur van het vak

[...] In deze kennisbasis is bewust gekozen voor zowel religieuze als *seculiere tradities*. Dat betekent dat er met name aandacht wordt besteed aan de traditionele zes geestelijke stromingen (boeddhisme, christendom, hindoeïsme, humanisme, islam en jodendom). Daarnaast worden in deze kennisbasis ook andere (ongebonden) *vormen van spiritualiteit en atheïsme* opgevat als geestelijke stromingen [...]

1 Belang van het vak

- a. De leraar kan uitleggen dat kennis van geestelijke stromingen voor leerlingen een bijdrage levert aan de identiteitsontwikkeling van kinderen, aan de ontwikkeling van een open en respectvolle houding, aan actief burgerschap en sociale integratie in de samenleving.
- b. De leraar kan zijn of haar kennis over geestelijke stromingen in verband brengen met de kerndoelen.
- c. De leraar is in staat om levensbeschouwelijke kwesties vanuit verschillende perspectieven te benaderen, vanuit een kritisch bewustzijn van zijn of haar eigen positie en nieuwsgierig naar de levensbeschouwelijke diversiteit in Nederland.

2 *Structuur van het vak*

- a. De leraar is in staat de dialoog over levensbeschouwelijke diversiteit en polarisering in de klas zo in te vullen dat leerlingen enerzijds in hun eigenheid gestimuleerd worden en anderzijds fundamentele gelijkwaardigheid tussen uiteenlopende visies ervaren.
- b. De leraar kan belangrijke bronnen, ideeën en praktijken benoemen van geestelijke stromingen.
- c. De leraar kent de diversiteit binnen geestelijke stromingen.
- d. De leraar is in staat om bronnen, ideeën en praktijken van geestelijke stromingen te verbinden met enerzijds bestaansvragen van zichzelf en de leerlingen en anderzijds de actualiteit.
- e. De leraar kan door zijn of haar kennis van geestelijke stromingen culturele uitingsvormen in Nederland begrijpen.
- f. De leraar kent theoretische inzichten in het omgaan met pluraliteit in de samenleving en het onderwijs en de mogelijk reacties daarop, zoals antisemitisme, islamofobie, polarisatie en radicalisering.

3 *Leerlingen en het vak*

- a. De leraar kan kennis uit de ontwikkelingspsychologie vertalen naar het omgaan met diversiteitsvraagstukken in de klas en in de samenleving.
- b. De leraar kent activiteiten en werkvormen die leerlingen in aanraking brengen met verschillende geestelijke stromingen en kan deze toepassen.

Kennisbasis aardrijkskunde

Van eigen identiteit naar wereldburgerschap (waarom)

Een startbekwame leraar moet afwegingen maken als "waarom ga ik dit nu onderwijzen" (waarom kies ik voor een bepaalde didactiek in deze situatie en waarom op deze manier?) Ook moet hij of zij zich afvragen wat het leerlingen oplevert als zij op deze wijze leren. Hierbij is het belangrijk dat startbekwame leraren ook in het oog

houden wat een belangrijk doel is van het aardrijkskundeonderwijs. Dit is het helpen van leerlingen om zich voor te bereiden op hun toekomstige rol als wereldburger. Leerlingen brengen hun eigen identiteit (kennis, ervaringen, vragen en culturele achtergrond) mee de klas in. Goed aardrijkskundeonderwijs sluit daarop aan en draagt actief bij aan de verdere ontwikkeling van die identiteit (International Geographical Union, 2016), door te laten zien hoe mensen vanuit verschillende perspectieven kunnen aankijken tegen ruimtelijke vraagstukken. Daarbij wordt uitgegaan van een brede definitie van wereldburgerschap, die aspecten als globalisering, mensenrechten en duurzaamheid beslaat.

Kennisbasis geschiedenis

[...] Daarnaast is er een duidelijke relatie tussen geschiedenisonderwijs en burgerschapsvorming. Daarvoor zijn maatschappelijke engagement en *inzicht in actuele maatschappelijke vraagstukken* essentieel, naast kennis van de wording van de democratische rechtsstaat en begrippen als democratie, grond- en mensenrechten en maatschappelijke diversiteit. Leraren moeten kennis en vaardigheden hebben om met leerlingen in dialoog te gaan over de samenhang tussen heden en verleden bij 'gevoelige onderwerpen', zoals de Holocaust en het slavernijverleden [...]"

Structuur van het vak

[...] 2. De leraar kan erfgoedonderwijs en burgerschapsvorming inzetten om verbanden tussen

het verleden en hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen inzichtelijk te maken.

Dit veronderstelt kennis van:

- a. de maatschappelijke betekenis van erfgoed;
- b. het functioneren van de democratische rechtsstaat en de rol van de burger;
- c. *het voeren van een dialoog over 'gevoelige onderwerpen' zoals de Holocaust en het slavernijverleden.*

Burgerschap in kennisbasis tweedegraadslerarenopleiding

Bron:

10voordeleraar (2017). *Tweedegraadslerarenopleiding. Kennisbasis Generiek. & Kennisbasis vakspecifiek*

Geraadpleegd van: [Kennisbases – 10voordeleraar](#)

Kennisbasis generiek

Domein B: de school als onderwijs-pedagogische omgeving; pedagogisch handelen van de docent

B1 School in de pluriforme maatschappij

Een docent rust leerlingen toe voor deelname aan een pluriforme en democratische maatschappij, waarbij het accent ligt op actief burgerschap en sociale integratie. De docent houdt tevens rekening met de mogelijkheden en onderwijsbehoeftes van de diverse leerlingen en studenten

[...] De docent heeft kennis van de achtergronden van diversiteit en het onderwijskansen(beleid). de docent weet dat verschillen in schoolsucces veroorzaakt worden door verschillende factoren. Onder andere door ouders met weinig economisch en cultureel kapitaal, maar ook door verwachtingen van leraren. De docent is zich bewust van zijn eigen aannames, (voor)oordelen en waarden en normen ten aanzien van (gedrag) van leerlingen met uiteenlopende achtergronden. De docent weet dat (onbewust) een bepaalde zienswijze kan leiden tot verwachtingen die niet stroken met capaciteiten van de leerlingen.

B2 Pedagogische functie van de school

Een docent rust leerlingen toe voor deelname aan een pluriforme maatschappij, waarbij deze rekening houdt met de diversiteit onder de leerlingen en studenten. De docent doet dit vanuit de basisbehoeftes (competentie, relatie, autonomie) van de leerlingen. Tevens werkt de docent vanuit een pedagogische visie en met pedagogische tact.

[...] Het onderwijs heeft een aantal belangrijke functies voor de samenleving. Het dient ervoor te zorgen dat leerlingen beroepskwalificaties verwerven voor een plaats op de arbeidsmarkt (kwalificatiefunctie) maar heeft ook een opvoedende (pedagogische) taak en dient een bijdrage te leveren aan de sociale cohesie en de sociale integratie (burgerschapscompetenties).

Vakspecifieke kennisbasis

Aardrijkskunde

[...] Alle vakken binnen het leergebied mens en maatschappij dragen actief bij aan het concept van burgerschapsontwikkeling bij jonge mensen en kunnen elkaar daarin wederzijds ondersteunen en inspireren. Bij aardrijkskunde draait het naast burgerschap ook om wereldburgerschap. Het multidisciplinair kijken naar vraagstukken maakt het voor leraren aardrijkskunde vaak goed mogelijk om samen te werken met uiteenlopende vakken in het tweedegraadsgebied.

[...] Thema's als 'burgerschap', 'migratie', 'culturele diversiteit' en 'de eigen omgeving' worden vaak in samenwerking met de andere vakken in het leergebied mens en maatschappij opgezet en uitgevoerd. Thema's als 'het klimaatvraagstuk', 'duurzaamheid' en 'de eigen omgeving' worden samen met de vakken binnen de leergebieden mens en natuur en onderzoek en ontwerpen opgezet en uitgevoerd.

Subdomein 0.1: Doelen en functies van de geografie in het voortgezet onderwijs

De geografie biedt kennis van de wereld als podium voor persoonlijke ontwikkeling en het ontwikkelen van (wereld)burgerschap en interdisciplinair denken.

Kennis en inzicht van de tweedegraadsleraar aardrijkskunde

- Het belang van geografische kennis en benaderingswijzen om (wereld)burgerschapsvaardigheden en -attitudes te ontwikkelen en tot persoonsvorming te komen. [...]
- De systematische geografische overzichts-kennis: [...] om te leren over en voor wereldburgerschap, om zich als persoon te ontwikkelen.

Subdomein 5.1: Politieke geografie

Grenzen en identiteit.

Samenlevingen kenmerken zich door het hebben van politieke en machtssystemen die van elkaar verschillen door verschillen in cultuur en bijbehorende waarden- en normensystemen. De behoefte van samenlevingen tot het hebben van territorium en soevereiniteit en de consequenties daarvan voor de relaties met andere samenlevingen en machtsverhoudingen vormen het studiegebied van de politieke geografie. Mensen oefenen macht uit in kleine en grote gebieden; zij construeren politieke en machtssystemen. De wijze waarop burgerschap vorm krijgt in samenlevingen.

Subdomein 7.1: Nut en noodzaak van geografie en aardrijkskundeonderwijs

Geografisch besef draagt bij aan het ontwikkelen van kritisch wereldburgerschap.

- [...] de participatie van individuen in de samenleving als mondige burgers en de ontwikkeling van een kritische houding ten opzichte van maatschappelijke en ruimtelijke verschijnselen (wereld)burgerschapsvorming.

Economie

[...] In de vakspecifieke kennisbasis economie zijn op diverse plekken verbindingen zichtbaar met de andere vakken. Naast burgerschapsvorming, waarbij de economische en de vakoverstijgende dimensie centraal staat, is er aandacht voor het interdisciplinaire karakter van de economische wetenschap; er wordt naar gestreefd om economische vraagstukken te belichten vanuit een 'breed' kader: niet alleen de economische bril, maar ook ethiek, politiek en de mens- en maatschappijvakken-bril.

Gezondheidszorg en welzijn

[...] In de kennisbasis zijn de burgerschapscompetenties meegenomen, waaronder vitaal burgerschap.

Subdomein 9.1: Vakdidactiek voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs, inclusief het praktijkonderwijs

De student heeft inzicht in de pedagogische en didactische kennis en vaardigheden die hij of zij inzet om onderwijs te ontwerpen en uit te voeren, waarin de student de persoonlijke ontwikkeling van de lerende ondersteunt en begeleidt. Centraal staan de onderwerpen 'leefstijl', 'gezonde voeding', 'vitaal burgerschap' en 'relatievorming' uit de vakkennisbasis.

Godsdienst en levensbeschouwing

3.2 Relatie met andere kennisbases

[...] Burgerschap kan worden uitgewerkt in de aspecten identiteit en normativiteit. Juist deze twee aspecten spelen bij het vak godsdienst en levensbeschouwing een belangrijke rol [...].

Op drie niveaus kan er gesproken worden over burgerschap binnen godsdienst en levensbeschouwing:

- d. Op metaniveau als kennis over waarden- en normensystemen die in de maatschappij gedragen worden, hun culturele context en de ontstaansgeschiedenis ervan.
- e. Op niveau van socialisatie binnen de school en de gemeenschap als kennis over de redenen voor in onze samenleving gehanteerde regels en overtuigingen.
- f. Op betrekkingniveau, waarin – om met G. Biesta te spreken – de leerling tot subject wordt.

Voor het domein burgerschap is het als docent van belang te beseffen welke positie je inneemt. Hieronder worden drie posities benoemd, die elkaar niet uitsluiten, maar juist

vaak naast elkaar of aanvullend gebruikt worden, afhankelijk van de situatie. De eerste positie is learning into. De docent leidt de leerlingen in het gebied van de cultureel gewenst en/of geaccepteerde normen en waarden. Het doel is dat de leerlingen deze incorporeren. Deze benadering richt zich met name op de socialisatie. De tweede benadering is alleen gericht op de kennisverwerving over het onderwerp (learning about). Zij is sterk cognitief gericht, wat afstand tot het te leren object met zich meebrengt. De derde positie die een docent kan innemen, heeft tot doel dat de leerlingen de waarden van de samenleving en de eigen waarden en normen leren begrijpen op zo'n manier dat zij er kritisch over kunnen nadenken en ook daadwerkelijk een eigen idee erover kunnen vormen hoe deze zich tot elkaar verhouden (learning from).

Maatschappijleer

De kennisbasis maatschappijleer gaat uitgebreid in op het belang van maatschappijleer en burgerschap en de taak die hierin is weggelegd voor het vak maatschappijleer:

3.2 Maatschappelijke context

Belang van maatschappijleer en burgerschap voor leerlingen

Maatschappijleer heeft als centraal doel om leerlingen te begeleiden bij het ontwikkelen van gegronde inzichten over oorzaken, gevolgen, oplossingsrichtingen en perspectieven op politieke en sociale vraagstukken. Daarmee is maatschappijleer een belangrijk vak voor het ontwikkelen van democratisch burgerschap. Het schoolvak maatschappijleer en de taak van onderwijs om bij te dragen aan burgerschap zijn dan ook niet los van elkaar te zien [...].

Maatschappijleer en burgerschap

In de diverse notities (Onderwijsraad, 2003; Onderwijsraad, 2012; Bron, 2006) staat nadrukkelijk dat de wettelijke verplichting tot burgerschap niet in één schoolvak post moet vatten, maar dat de school als geheel, met bijdragen van alle schoolvakken, tot een versterkt burgerschap zou moeten leiden. Maar de herijkingsgroep van de kennisbasis maatschappijleer constateert het volgende:

- g. Het idee dat burgerschap onderdeel van de gehele school zou moeten zijn, heeft vooral betrekking op het ontwikkelen van burgerschapshoudingen en -vaardigheden. Hiervoor speelt een open pedagogisch klimaat en een dialogische didactiek een centrale rol. Bij alle vakken kan dit terugkomen, maar zeker bij maatschappijleer ligt het voor de hand dat docenten verwante pedagogisch-didactische strategieën hanteren. Burgerschapskennis is veel minder een onderdeel dat overal terugkomt, maar maakt deel uit van enkele vakken, vooral geschiedenis, aardrijkskunde en maatschappijleer.
- h. Vele onderwijshoudingen die in de aangehaalde notities als onderdeel van burgerschap staan genoemd, zijn traditioneel onderdeel van maatschappijleer.

Het gaat om inhouden die als een sociaal en politiek vraagstuk te boek staan. Denk aan vraagstukken als politiek, de democratische rechtsstaat, pluriforme samenleving, media, de rol van instituties en organisaties bij cultuur en socialisatie en de controversen die rond deze thema's voorkomen. Dergelijke thematiek is, door haar sociale en politieke dimensie (maatschappijleer als de representant van de sociale wetenschappen) nagenoeg uniek in dit schoolvak uitgewerkt.

- i. Daarnaast zijn de huidige burgerschapscompetenties in het mbo ontwikkeld uit maatschappijleer en vervingen zij de maatschappelijk culturele kwalificaties die voor die tijd golden. Dit waren eindtermen, waarover alleen bevoegde maatschappijleerdocenten konden lesgeven. Burgerschap in het mbo staat zo in de traditie van maatschappijleer.
- j. Maatschappijleer heeft de bedoeling dat leerlingen participeren in de samenleving. De kennis en vaardigheden in deze kennisbasis zijn onontbeerlijk voor deze vorm van burgerschap.

Deze kennisbasis draagt in belangrijk mate bij aan burgerschap. In de domeinen 1 tot en met 8 maken we dit duidelijk door een apart subdomein burgerschap op te nemen. In de daarbij horende eindtermen laten we zien hoe het betreffende domein van belang is voor burgerschap

Zie pagina 16 t/m 54 voor een uitwerking van de verschillende domeinen:
[kennisbasis-bachelor-maatschappijleer.pdf \(10voordeleraar.nl\)](#)

Natuurkunde

Domein K28: Maatschappelijke aspecten van natuurkunde

Bijdragen van natuurkunde aan de ontwikkeling van de bouwkunde, bijdragen van natuurkunde aan de ontwikkeling van de landbouw, kernbewapening en de wapenwedloop, industrialisatie, vervoer, communicatie- en informatietechnologie, toepassingen van natuurkunde binnen de geneeskunde, toepassingen van natuurkunde op de energievoorziening, milieubeleid, morele aspecten (bijvoorbeeld de persoonlijke verantwoordelijkheid van fysici en het belang van internationale solidariteit en samenwerking), onderwijs in natuurkunde (bijvoorbeeld het belang voor burgerschap, studie- en beroepskeuze en de mogelijke problemen als gevolg van de geringe populariteit van het vak).

Omgangskunde

Domein 10: Loopbaan en burgerschap

Binnen loopbaanoriëntatie- en -begeleiding (LOB) krijgen studenten informatie over en begeleiding bij keuzes voor hun verdere loopbaan. Ze krijgen meer zicht op hun kwaliteiten, mogelijkheden en drijfveren gekoppeld aan hun toekomstige loopbaan.

Belangrijke onderdelen die bij burgerschap horen zijn het leren (nadenken) over jezelf in de wereld en het inleven in de leefwereld van anderen. Omgangskundigen gaan hun leerlingen hierin begeleiden en hebben kennis en vaardigheden nodig om hun leerlingen hierin te begeleiden.

Dit is uitgewerkt in verschillende subdomeinen, waarin gerelateerd wordt aan burgerschap en waarin de inhouden staan uitgewerkt:

10.1 Loopbaan

10.2: Politiek-juridisch burgerschap

10.3: Economisch burgerschap

10.4: Sociaal maatschappelijk burgerschap

10.5: Vitaal burgerschap

10.6: Kritische denkvaardigheden

Domein Vakdidactiek omgangskunde

11.10: Loopbaan en burgerschap

Zie voor een verdere uitwerking van de inhouden pagina 36 t/m 39:

[kennisbasis-bachelor-omgangskunde.pdf \(10voordeleraar.nl\)](#)

Pedagogiek

[...]Het bijzondere van een docent pedagogiek is dat deze voor het vervullen van de rol als pedagoog gebruik kan maken van de vakinhoudelijke kennis van pedagogiek. Daarmee kan deze, meer dan andere docenten, vanuit een pedagogisch theoretisch perspectief reflecteren op de rol als pedagoog en de invulling ervan. Dit komt ten goede aan de begeleiding van leerlingen. Bovendien kan de docent met deze kennis collega's ondersteunen bij het vervullen van hun pedagogische taak. Dit maakt een docent pedagogiek breed inzetbaar en bijzonder waardevol binnen een team. Omdat de pedagogische taak in het (v)mbo zo belangrijk is en leraren pedagogiek hiervoor uitermate goed zijn toegerust, vinden we hen niet alleen binnen pedagogisch georiënteerde mbo-opleidingen als pedagogisch werk, maar ook in allerlei andere typen mbo-opleidingen zoals techniek, horeca en ict. Bij deze andere typen opleiding kan een docent pedagogiek vakken geven als burgerschap, sociale vaardigheden en studieloopbaanbegeleiding.

Subdomein 3.2: Onderwijsbestel en onderwijsontwikkeling

De ontwikkeling van het Nederlandse onderwijsbestel als een (horizontaal en verticaal) samenhangend stelsel van onderwijsvoorzieningen in het spanningsveld van toegankelijkheid, kwaliteit en effectiviteit.

Indicatoren

Kennis van en inzicht in (de wettelijke grondslagen) van het Nederlandse onderwijsbestel alsmede de daaraan ten grondslag liggende onderwijsvisie in internationaal vergelijkend perspectief.

Kenmerkende voorbeelden:

- Thema's als schooltypen, harmonisering, differentiatie en doorstroming.
- Funderend Onderwijs.
- Ontwikkelingsgericht leren.
- Ervaringsgericht leren.
- Effectieve school.
- Pedagogische taak van de school.
- Burgerschap.
- Kansenongelijkheid.

Subdomein 3.4: De specifieke wereld van (v)mbo
Loopbaan en burgerschap.

Indicatoren

Kennis van en inzicht in ecologische systemen, diversiteit en inclusiviteit, kritische denkvaardigheden, polarisatie.

Kenmerkende voorbeelden

- Klimaatmars.
- Pride.
- Black Lives Matter.
- Duurzaam ecologisch denken.

Subdomein 6.3: Samenleving
De maatschappij als multiculturele samenleving.

Indicatoren

Kennis van- en inzicht verkrijgen in het samenleven van (groepen) mensen in een (multi)culturele samenleving.

Kenmerkende voorbeelden

Onderwerpen als democratisch burgerschap, verzorgingsstaat, sociale structuur.

Bijlage 5 Tabel domeinbeschrijving 2018

Bron: Visser, A. (2018). *Burgerschap in het basisonderwijs. Domeinbeschrijving ten behoeve van peilingsonderzoek*. SLO.

Gele markering betekent dat deze competenties uit de tabel van de domeinbeschrijving uit 2018 ook zijn opgenomen in het voorstel van de te peilen competenties voor 2026-2027 (zie tabel 1 bij 4.4).
Let erop dat deze competenties uit 2018 vaak in andere bewoordingen en uitgebreider opgesteld terugkomen in de huidige tabel.

inhouden → sociale taken ↓	attitudes	vaardigheden	kennis
omgaan met conflicten	de leerling wil rekening houden met en openstaan voor anderen voor alle partijen passende oplossingen zoeken bij conflicten in de eigen omgeving samenwerken in een groep	de leerling kan rekening houden met en openstaan voor anderen voor alle partijen passende oplossingen zoeken bij conflicten in de eigen omgeving samenwerken in een groep	-
omgaan met verschillen	de gelijke rechten van alle mensen respecteren positief bijdragen aan een pluriforme samenleving openstaan ten opzichte van mensen met een andere of geen geloofsovertuiging de seksuele integriteit van zichzelf en anderen respecteren	uitleggen wat de vrijheid van geloof betekent voor zichzelf en voor de samenleving de beeldvorming rond sekse, gender, seksualiteit en geaardheid in de media kritisch onderzoeken accepteren dat er fundamentele verschillen zijn die niet kunnen worden opgelost	heeft op hoofdlijnen kennis van de grote wereldgodsdiensten en levensbeschouwelijke stromingen: christendom, jodendom, islam, hindoeïsme, humanisme weet over etnische groepen in de samenleving, integratie en behoud van identiteit, vooroordelen, stereotypen en tolerantie, emancipatie is zich bewust van de invloed van sociale druk van anderen, de media, pornografie, cultuur, religie, sekserolopvattingen, sekserolverwachtingen, wetten en sociaal-emotionele status op seksuele besluiten, partnerschappen en gedrag
democratisch handelen	positief staan ten aanzien van de	kennis over de samenleving verbinden	weet over vrijheid van meningsuiting,

	<p>basiswaarden van de Nederlandse samenleving</p> <p>actief bijdragen aan democratische besluitvorming op kleine en grote schaal</p>	<p>met zijn/haar eigen leven en dat van zijn/haar ouders</p> <p>het belang van gelijkheid, vrijheid van meningsuiting en mensen- en kinderrechten voor zichzelf en voor de samenleving uitleggen</p> <p>zelf op school/in de klas actief democratische besluitvormingsprocessen organiseren en zich aan zelfbepaalde regels houden</p>	<p>gelijkwaardigheid van seksen, waarden en normen, beroepen en sekse</p>
	-	<p>uitleggen wat het belang van de verkiezingen en een verkozen regering is voor henzelf en voor het land</p> <p>gebedshuizen, uitingen van religieuze cultureel en zichtbare gevolgen van ontkerkelijking/secularisatie in de eigen omgeving herkennen en benoemen</p>	<p>heeft kennis van de taken van burgemeester, wethouders en de gemeenteraad, de monarchie, het koningshuis, politie en justitie</p> <p>weet wat de regering, het Koningshuis der Nederlanden en wat de Grondwet is</p> <p>weet wat mensen- en kinderrechten zijn.</p>
	-	<p>kan historische gebeurtenissen en personen uit de canon voorbeeldmatig verbinden met wereldgeschiedenis en met de actualiteit</p>	<p>kent historische gebeurtenissen en personen uit de canon die verband houden met de ontwikkeling van de Nederlandse rechtsstaat en de democratie</p>
maatschappelijk verantwoord handelen	<p>mogelijkheden onderzoeken om in het eigen consumptiepatroon rekening te houden met het milieu</p> <p>verantwoordelijk zijn voor de omgeving en rechtvaardigheid nastreven</p> <p>een weerbare houding ontwikkelen ten aanzien van mediaboodschappen</p>	<p>gebruik maken van objectieve informatiebronnen over productie en consumptie</p> <p>de gevolgen van ingrepen in de natuur vanuit verschillende perspectieven bekijken</p> <p>de functie van commerciële, informerende, amuserende en meningsvormende berichten in diverse (digitale) media, alsmede formats van commerciële, informerende en amuserende berichten in diverse media onderzoeken</p>	<p>weet over de relaties tussen consumptiegedrag, afval en gezondheid</p> <p>kent mogelijkheden om in het eigen consumptiepatroon rekening te houden met het milieu</p> <p>weet van gevolgen van ingrepen in de natuur weet van verstoring van het evenwicht in de wereld: ontbossing in de tropen, het broeikaseffect</p> <p>heeft zicht op ethische aspecten van mediagebruik zoals risico's van verslaving en sociaal gedrag bij excessief mediagebruik</p>

		<p>kritisch nadenken over de betrouwbaarheid van een mediabericht</p> <p>reflecteren op de beïnvloeding van de eigen mening door media</p>	
	<p>een kritische houding ontwikkelen ten aanzien van informatie in (mondelijke) teksten</p>	<p>naar andermans commentaar vragen</p> <p>argumenten ter ondersteuning van de eigen mening geven, informatie op waarde schatten, onder meer in relatie tot de bron</p> <p>onderscheid tussen feiten en meningen herkennen, meningen herkennen die impliciet in een mondelinge tekst voorkomen</p> <p>andermans standpunt / tegenover elkaar staande gezichtspunten in eigen woorden formuleren</p> <p>tot een afweging van argumenten en meningen in een discussie komen</p> <p>als discussieleider optreden en groepsleden vragen om verduidelijking van een standpunt</p> <p>veelvoorkomende trucs in reclame herkennen</p>	

Bijlage 6 Deelnemers veldraadpleging

Overzicht van de deelnemers aan de veldraadpleging op 16 september 2024

Naam	Organisatie
Cynthia Adegeest	Inspectie van het Onderwijs
Hanneke Bartelds - <i>gespreksleider</i>	SLO
Jan de Bas	Pabo Hogeschool Inholland
Cindy Beemsterboer	Qompas
Esther van den Berg	Expertisepunt Burgerschap
Jan Abel Bolten	CED-Groep
Klaas Bos	Inspectie van het Onderwijs
Reinout Boxman	Inspectie van het Onderwijs
Johanneke Braam	Amadeus Lyceum Utrecht
Alexandra Bronsveld	Expertisepunt Burgerschap
Remmert Daas	Universiteit van Amsterdam
Suzan van Dieren - <i>gespreksleider</i>	SLO
Matthijs Driebergen- <i>gespreksleider</i>	SLO
Ellen Geboers - <i>notulist</i>	Inspectie van het Onderwijs
Coen Gelinck	Expertisepunt Burgerschap
Marije Gerritsen	Globi
Janet van der Heide	SBO it Heechhōf
Miguel Heilbron	Expert Wereldburgerschapsonderwijs
Ankie Hermans	Talentencampus Venlo
Chiel Huijskes	NVLM
Karen Jukes	Qompas
Luuk Kampman - <i>gespreksleider</i>	SLO
Jelle Koopman	Gomarus College Groningen
Joska Kruijssen	Common Ground
Annette van der Laan- <i>gespreksleider</i>	SLO
Mirjam Lentz	Inspectie van het Onderwijs
Niels van Leuteren	Inspectie van het Onderwijs
Otto de Loor	Netwerk Onderwijsadviseurs
Ismael Maghnouji	OCW
Bert Molema	Inspectie van het Onderwijs
Irma Munters - <i>coördinator</i>	SLO
Maaïke Oberink - <i>coördinator</i>	SLO
Elvira Oldemaat	VSO Elimschool, Hellendoorn
Bram Oonk	Pabo, Iselinge Hogeschool

Emma Oude Egberink - <i>notulist</i>	SLO
Angèlica Pardoen	OCW
Vince Reinberg	OCW
Erik Renkema	Verus
Suzanne Rhee	CED-Groep
Willemijn Rinnooy Kan - <i>notulist</i>	Hogeschool van Amsterdam
Floor Rombout - <i>notulist</i>	Hogeschool van Amsterdam
Michiel Santegoeds	De Nassau, Breda
Tessa Spätgens - <i>notulist</i>	Inspectie van het Onderwijs
Mirjam Stroetinga	Marnix Onderwijscentrum
Jip Teegelbeckers - <i>notulist</i>	Hogeschool van Amsterdam
Lian van Vemde	Universiteit Utrecht

Als landelijk kenniscentrum leerplanontwikkeling richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

slo

Bezoekadres

Stationsplein 15
3818 LE Amersfoort

Postadres

Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40

E info@slo.nl

W www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)

 [SLO_nl](https://twitter.com/SLO_nl)